

RECENSIONER

Daniel Helsing

THE LITERARY CONSTRUCTION OF THE UNIVERSE: NARRATIVES OF TRUTH, TRANSCENDENCE, AND TRIUMPH IN CONTEMPORARY POPULARIZATIONS OF PHYSICS AND ASTRONOMY

Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2019, 311 s. (diss. Lund)

Populärvetenskapens bild av vetenskap, i första hand naturvetenskap, dess räckvidd, användbarhet, förklaringsvärde och sanningsanspråk, har kommit att få en viktig funktion som överföring mellan den komplexa vetenskapliga praktiken och det samhälle som beställer, finansierar och använder vetenskapens resultat. Inte minst i vår egen tid med klimathot och en härjande pandemi kan den av populärvetenskapen skapade bilden av vetenskapens förmåga att lösa de förestående problemen få stora konsekvenser. Vetenskap, särskilt teknik- och naturvetenskap, ges idag mycket status, makt och resurser (s. 39). Detta är alltså ett både viktigt och aktuellt ämne.

Därför är det av stor betydelse att populärvetenskapen som genre, inklusive dess retoriska grepp och världsbildskonstruktion analyseras och granskas i ett vidare perspektiv. Daniel Helsing avhandling, *The Literary Construction of the Universe: Narratives of Truth, Transcendence, and Triumph in Contemporary Popularizations of Physics and Astronomy* är i

detta avseende ett viktigt och mycket välskrivet tillskott.

Avhandlingens tes är att populärvetenskapliga framställningar använder litterära troper, grepp och berättande för att kommunicera och begripliggöra vetenskapens komplexa modeller. Syftet är att undersöka hur samtida populariseringar av fysik och astrofysik konstruerar bilden av vetenskap, universum och mänskligheten – här också inbegripet en viss syn på forskaren, den mänskliga naturen, vår plats i universum samt till och med existentiella frågor som meningen med livet (s. 27ff.).

För att ta sig an uppgiften att genomlysna vanliga föreställningar i vår tids vetenskapsyn studerar Helsing i första hand två anglo-amerikanska, populärvetenskapliga verk: fysikern Lawrence Krauss' *The Greatest Story Ever Told – So far* (2017) och den amerikanska astrofysikern Neil deGrasse Tysons *Astrophysics for People in a Hurry* (2017). De är valda för sin representativitet och sin centrala placering i genren (s. 36ff.).

Här kan man naturligtvis fråga sig hur det går att komma åt representativa föreställningar via två studerade verk? Helsing löser detta problem genom att kontextualisera sitt primära litteraturval med en imponerande stor korpus av vetenskapshistorisk forskning, populärvetenskapliga verk och rekapitulering av avgörande debatter i vetenskapshistorien. Detta omfattande material plockas också in i analyserna efterhand och får där agera jämförelsematerial och belägg vid iakttagelser

om mer allmänna mönster i den populärvetenskapliga genren, vilket ger studien såväl tyngd som trovärdighet. "Vetenskap" och dess olika definitioner inom såväl den vetenskapliga- som den populärvetenskapliga diskursen diskuteras med stor noggrannhet i två inledande kapitel.

I både bakgrundsdel och i analyserna visar Helsing att såväl vetenskapen som populariseringarna av vetenskapen använder litterära grepp och tekniker för att lansera eller pedagogiskt förklara nya teorier och modeller. Metaforer har varit särskilt viktiga då de används för att förklara vad vetenskapen "gör", vad den har för studieobjekt och hur dess metoder fungerar. Figurativt språkbruk liksom narrativisering är, som denna avhandling tydligt visar, viktiga för att etablera den naturvetenskapliga världsbilden som självklar, naturlig och engagerande.

Avhandlingens analysdel tar i tur och ordning upp olika centrala begrepp och tekniker såsom främmandegöring av världen (kapitel 5) samt strategier för att återinstallera världen, nu med en vetenskaplig världsbild (re-familiarization, kapitel 6). Vidare analyseras berättandets kosmiska såväl som individuella protagonister (kapitel 7) samt hur upplevelser av kontakt, skönhet och förundran skapas (kapitel 8). Slutligen visas hur vetenskapen berättigas och auktoriseras som världsbild, teknik och politiskt redskap vilket får konsekvenser för såväl samhälle som klimatkurs (kapitel 9).

De retoriska greppen inom populärvetenskapen används ofta pedagogiskt och förklarande men också för att etablera auktoritet och skapa ett långt drivet sanningsanspråk för västerländsk vetenskap, i första hand naturvetenskap, där vetenskapen bildar stommen i en scientistisk världsbild. Den "sanna vetenskapen" skyddas och skiljs ut från alternativa kunskapsformer med hjälp av gränsdragningar och så kallat "boundary work".

Helsing frilägger här en romantiserad kärnberättelse om mänsklighetens plats i universum, som i avhandlingen ges beteckningen TEUSH ("Triumphant Epic of the Universe, Science

and Humankind"). Denna triumfatoriska och till stora delar imperialistiska och romantiserade (alltså inte romantiska) världsbildskonstruktion utmärker förstås i första hand en västerländsk ("western cultural dominant") kultursfär. Den återanvänder en rad historiska troper såsom det ensamma geniet, forskningsresan, det plötsliga förklaringsögonblicket, bilden av universum som oändligt och outgrundligt samt framställandet av vetenskapen som ren, unik och väldefinierad. Detta ger en bild av vetenskapen som en exceptionell verksamhet höjd över andra aktiviteter och föreställningar, ja faktiskt som vårt enda redskap att nå en sann bild av världen. Som komplement till detta kunskapsteoretiska perspektiv framställs också vetenskapen som en mer existentiell nyckel som kan förse mänskligheten med både mening och syfte. Denna bild av vetenskapen kan framstå som både spännande och attraktiv men visar sig också vara grovt romantiserande och icke-problematiserande. Här kan exempelvis populärvetenskapens implicita genusstrukturer nämnas, vilka (tråkigt nog fortfarande) visar sig bygga på sammanlänknings av natur och kvinnlighet på ett sätt som skapar ett implicit incitament för dominans.

Avhandlingen avslutas med en produktiv utblick till några alternativ till "den triumfatoriska berättelsen" och dess reduktionistiska världsbild, såsom Janna Levins variation av det retoriska tonläget i *How the Universe Got its Spots* (2002) och användande av andra metaforer som alternativ till den vanliga succéberättelsen (exempelvis Golem-metaforen, se Harry Collins & Trevor Pinch, *The Golem: What Everyone Should Know About Science*, 1993). Slutligen tar Helsing upp Kate Browns antiidealistiska redogörelser för vetenskap i *Manual for Survival: A Chernobyl Guide for the Future* (2019) och det biokulturella perspektivets möjligheter (till exempel i Samantha Frosts *Biocultural Creatures: Toward a New Theory of the Human*, 2016).

Slutdiskussionen tar också upp "det tragiska", i Simon Critchleys mening, som

alternativ till det triumfatoriska samt det vilda ("the wildness") med konnotationer till det oförutsägbara, något utanför vår kontroll.

Helsing skriver in sig i ett interdisciplinärt fält dominerat av huvudsakligen populärvetenskapsforskning och teknik- och vetenskapsstudier (STS) där han särskilt ansluter sig till den del som applicerat litteraturvetenskapliga teorier och begrepp på populärvetenskapligt material. Studien står särskilt nära Felicity Mellors "Between Fact and Fiction" (2003) och Elisabeth Leanes *Reading Popular Physics* (2007) vilka tidigare undersökt såväl narrativa strukturer och metaforernas funktion som gränsdragande strategier ("boundary work") i populärvetenskapliga texter (s. 47–49). Helsing avser att komplettera den gemensamma verktyglådan med ytterligare litteraturvetenskapliga, narratologiska metoder. "Berättande" förstås här i en vidare mening medan begrepp som *story* reserveras för den mer tekniska analysen av berättandets innehåll.

För den berättartekniska analysen tar Helsing hjälp av Gerard Genette och Seymour Chatmans begrepp och analystekniker. Här inställer sig frågan varför just dessa teoretiker använts framför senare revideringar av narratologin. Marie-Laure Ryan och David Herman har exempelvis varit särskilt inflytelserika vad gäller en förnyad förståelse av berättandets spatiala dimensioner, landvinningar som senare har följts upp av eko-narratologin (Erin James & Eric Morell, "Ecocriticism and Narrative Theory: An Introduction", 2018). Denna utveckling har bland annat inneburit en precisering av rumsanalytiska begrepp. En mer komplex tid-rumskonstruktion ("storyworld") har exempelvis lanserats som alternativ till begreppet "story" som vanligen antas vara den implicita, kronologiska ordningen av berättade händelser, medan rum inte har någon strikt definierad plats i den tidiga narratologin. Inom eko-narratologin studeras också utökade tid-rumsskalor som

en konsekvens av klimatfiktionens gestaltning av planetära förhållanden. Några av den nyare narratologins begrepp och perspektiv hade kunnat komma väl till pass även i denna avhandling som undersöker just föreställningar och berättande om rum – stora rum som universum och kosmos – men också extremt långa tidsförlopp. Till Helsing försvar ska dock anföras att stora delar av analysarbetet, de delar som i mitt tycke är mest klagörande, utförs med hjälp av dekonstruktion av populärvetenskapens metaforanvändning, genom retorisk analys av gränsdragningar samt en genomgående mycket god begreppshantering.

Avhandlingen är en kontextuell skattkista och en systematisk och noggrann genomgång av det populärvetenskapliga forskningsfältet. Den innehåller en omfattande redogörelse för en rad användbara begrepp och distinktioner och den levererar en mycket viktig problematisering av den vetenskapssyn, världsbild och förställning av människans plats i universum som skapas av samtida populärvetenskap. Avhandlingen bör därför vara av intresse för många olika perspektiv inom litteraturvetenskapen. Den torde exempelvis kunna bli mycket användbar inom ekokritiken, härunder studier av utopier och dystopier, SF, klimatfiktion och liknande genrer, samt vid studier inom ett bredare fält av miljö-humaniora. Också de litteraturvetare vars studier söker utveckla nya förståelsemodeller (vid maktkritik av olika slag) lär kunna hitta mycket matnyttigt i denna avhandling. Det är också tydligt att avhandlingen kan utgöra en plattform för de efterföljande forskare som önskar fortsätta det analytiska arbetet med att dekonstruera och frilägga populärvetenskapens vetenskapsbild eller arbeta på alternativa vetenskapssyner för att effektivt komma framåt i arbetet med en hållbar forskning mot en hållbar framtid.

Camilla Brudin Borg

Therese Svensson
**VITHETENS KOAGULERADE
HJÄRTA: OM AVKOLONISERANDE
LÄSNINGARS MÖJLIGHET**

Avhandlingar framlagda vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religionsvetenskap 61, Göteborg, 2020, 291 s. (diss. Göteborg)

Den postkolonialt inriktade forskning som under de senaste decennierna vuxit fram i de nordiska länderna har av naturliga skäl varit inriktad på dessa länders egna koloniala historia, både som kolonialmakter i traditionell mening och på det som kallas intern kolonisering. I det senare fallet har det främst rört Sápmi och den naturresurskolonialism som präglat de nordiska nationalstaternas relation till samerna. Ett ytterligare forskningsområde inom detta fält har varit att kartlägga de olika sätt på vilka nordbor deltog i den europeiska kolonialismen såsom forskare och upptäcktsresande, kolonialtjänstemän, settlers, missionärer med mera. Therese Svenssons avhandling har denna liksom den internationella postkoloniala forskningen som utgångspunkt, samtidigt som den har en tydlig vithetskritisk inriktning. Med detta menas att den skriver in sig i en forskningstradition som undersöker hur en normativ europeisk identitet och självbild konstrueras genom avgränsningar gentemot andra, icke-europeiska och icke-vita identiteter. I avhandlingen används det maktkritiska perspektivet inte bara för att problematisera och dekonstruera vithet och dess motbilder, utan tjänar också till att lyfta fram de alternativa röster som också finns närvarande i de studerade texterna. Det sker genom en rad ytterst noggranna närläsningar av skönlitterära texter av Ludvig Nordström, Hjalmar Söderberg och Karin Boye, som ägnas var sitt analyskapitel.

I avhandlingens första kapitel, "Världen här och nu", presenteras studiens syfte och frågeställningar liksom dess bakgrund och uppläggning. Uttrycket "världen här och nu" är hämtat från den andiska aymarkska kul-

turens aka pacha, som refererar till en syn på nuet som något som står i en omedelbar och förpliktande förbindelse med såväl historien som framtiden. I avhandlingen representerar detta en etisk dimension, med Therese Svenssons ord "en litteraturvetenskaplig praktik som inte förminskar forskarens förpliktelser inför framtiden" (s. 9). Av avhandlingens inledning framgår också att det i förlängningen av det vithetskritiska perspektivet även ligger en kritik av den eurocentriska världsbild som möjliggjort förtryck av andra länder och folk, liksom av naturen. I detta sammanhang tas begreppet modernikolonialitet upp för första gången. Therese Svensson återkommer till begreppet i sitt teorikapitel och det spelar en central roll i de senare textanalyserna.

Avhandlingens huvudsyfte är att pröva en läsning av svensk fiktionsprosa från första halvan av 1900-talet (Nordström, Söderberg och Boye) ur ett perspektiv som inte är eurocentriskt och som ifrågasätter det vithetsperspektiv som skrivs fram som dominerande norm i de analyserade litterära texterna. Avhandlingen är med författarens egna ord inriktad på "de avkoloniserande läsningarnas möjligheter här och nu" (s. 12). Syftet har därmed också en metodisk dimension, nämligen att med hjälp av postkolonial teori och en ras- och vithetskritisk och avkoloniserande begreppsapparat, visa hur koloniala diskurser konstrueras och hur de kan dekonstrueras genom analyser av skönlitterära texter. Ett delsyfte med avhandlingen är att till den litteraturvetenskapliga forskningens fokusering på genus och klass foga frågor om rasialitet och vithet. I inledningskapitlet deklarerar Therese Svensson att "avhandlingens undersökning huvudsakligen [är] en metodologisk sådan" (s. 16) och att den historiska aspekten fått träda tillbaka för denna. Det hindrar dock inte att historiska och idéhistoriska kontexter och diskurser spelar stor roll i de tre analyskapitlen, där de på ett övertygande sätt tillför textanalyserna viktiga dimensioner.

Avhandlingens teoretiska och idéhistoriska utgångspunkter i det andra kapitlet har rub-

riken ”Kolonialitet, rasialitet och vithet”. Huvudfokus ligger till att börja med på begreppet modernikolonialitet, som förklaras i kapitlets första del där det också ställs i relation till begrepp som intra-aktion, semiotisk-materiell metod, rasialitet och vithet. Enkelt uttryckt står modernikolonialitet för synen på den europeiska moderniteten och självbilden som djupt förbunden med kolonialism, både som praktik och diskurs. Therese Svensson menar att hon med sin avhandling introducerar begreppet inom svensk litteraturforskning, vilket till stor del stämmer, men den brittiska sociologen Gurminder Bhambra har i *Rethinking modernity. Postcolonialism and the sociological imagination* (2007), som tyvärr saknas i avhandlingens annars digra referenslista, grundligt visat på det nära sambandet mellan europeisk modernitet och kolonialism. Sambandet har även visats i delar av den tidigare forskningen om Ludvig Nordström, som jag ska återkomma till. Avhandlingsförfattaren tar i stället stöd av forskare som Anibal Quijano och andra som betonat hur nära modernikolonialitet är kopplad till rasifiering, som framställs som ett av dess främsta uttryck och där mänskligheten indelas i ett ”vi” och ”de andra”. Som Therese Svensson och de forskare hon refererar till påpekar är vitifiering alltid förbunden med makt över andra liksom över naturen. Det är dessa modernikoloniala rasifierings- och vitifieringsprocesser som står i centrum för de kommande textanalyserna och som i detta kapitel ges en mycket solid och välmotiverad förankring vars huvuddrag här bara kunnat tas upp.

I avhandlingens tredje kapitel, ”Avkoloniserande läsningar?”, förs ”en tentativ diskussion kring avhandlingens metodologiska förutsättningar och möjliga verktyg för att begreppsliggöra icke-koloniala former i texterna” (s. 63). Metoden som används är semiotisk-materiell, vilket här innebär att lyfta fram ”ömsesidigheten mellan det som upplevs vara avgränsade element i texterna görs betydelsefull” (s. 63). Metoden kan också ”förstås som att återställa den gemenskap i ständig

tillblivelse som världen i regel träder fram som i indigena episteme” (s. 63). Här finns som synes en koppling till tanken på ”världen här och nu” och till aka pacha, som avhandlingen inleddes med. Med denna metodiska utgångspunkt vill avhandlingsförfattaren lyfta fram de skönlitterära texternas mångfald av betydelser och då särskilt söka spår av icke-koloniala berättelser i dem. Det sker genom att lyfta fram tystade röster liksom den agens som kan finnas hos de fiktionsgestalter som marginaliserats genom texternas rasifierings- och vitifieringsprocesser. Så sker exempelvis i analysen av Ludvig Nordströms novellsamling *Herrar*, där Therese Svensson särskilt lyfter fram den roll den samiske gestalten Sjul spelar och de betydelsemöjligheter som ligger förborgade i denna. I metodkapitlet återkommer hon till forskarens etiska ansvar genom att understryka hur texternas olika diskurser an knyter till högst konkreta maktförhållanden i världen.

Det första och längsta analyskapitlet ägnas Ludvig Nordström, där huvudfokus ligger på en av författarens tidiga texter, novellsamlingen *Herrar* (1910). Kapitlet inleds dock med en analys av en av Nordströms allra sista texter, artikeln ”Människo-Stockholm”, som här får representera den fullt utvecklade nordströmska totalismen. Therese Svensson visar övertygande hur totalismens syn på modernitet och utveckling har tydliga kopplingar till kolonialitet och vitifiering, något även tidigare forskning varit inne på. Medan ”Människo-Stockholm” får utgöra ett slags slutpunkt i författarskapet och dess totalistiska idéer, så utgör *Herrar* enligt avhandlingsförfattaren startpunkten. Innan analysen av novellsamlingen tar vid, går Therese Svensson igenom vad tidigare forskning sagt om relationen mellan modernitet och kolonialism hos Ludvig Nordström, bland annat min monografi *Norrland som koloni och utopi* (2015). Även om vi är överens om grunddragen i denna relation, så tillförs här viktiga kompletteringar och preciseringar. Detta är ett av de många goda exemplen i avhandlingen på hur Therese Svensson förhåller sig till tidigare forskning, på en gång lyhört respektfull

och samtidigt i ordets bästa mening kritiskt diskuterande.

Det i avhandlingen centrala begreppet modernikolonialitet passar sällsynt bra som analysverktyg då det gäller Ludvig Nordströms författarskap. Som tidigare forskning visat är modernikoloniala diskuser i högsta grad närvarande i författarens så kallade totalism och särskilt tydligt i hans olika texter från mellankrigstiden. Det gäller såväl det stora romanverket om Petter Svensk som raden av rese- och reportageböcker från Sverige och utlandet. Mot denna bakgrund kan det till att börja med te sig lite överraskande att Therese Svensson valt en så tidig text som *Herrar* som huvudobjekt för sin analys, men hon lyckas mycket övertygande visa hur redan denna novellsamling innehåller koloniserande och rasifierande diskurser, liksom motröster och alternativ till dessa. Novellsamlingen analyseras som en sammanhängande helhet och ses som en berättelse om hur Ådalen och dess bondesamhälle förvandlas genom industrialisering och kapitalism. Denna berättelse relateras till författarskapets övergripande och evolutionistiskt präglade berättelse om mänsklighetens utveckling från primitivitetens mörker till modernitetens ljus, en för författarskapet central idéstruktur som även tidigare forskning uppmärksammat. Kapitelrubriken "Från Caliban till Ariel" syftar på detta mönster. Att analysen är så övertygande beror inte minst på att hon här liksom i avhandlingens andra analyskapitel kombinerar noggrann textanalys med återkommande metodisk reflexion, genom att hon alltid förankrar analyserna i relevanta teorier och kontexter samtidigt som hon på ett produktivt sätt knyter an till tidigare forskning. Hennes textanalyser öppnar också upp för viktiga samhällsrelaterade frågor. Man kan här liksom på många andra ställen i avhandlingen konstatera att detta är litteraturvetenskaplig forskning av mycket hög kvalitet.

Avhandlingens andra analyskapitel, "Det rena barnet", ägnas Hjalmar Söderbergs *Doktor*

Glas. I denna analys står romanens vitifieringsprocesser i centrum. Till skillnad från tidigare forskare som främst diskuterat temat eutanasi, fokuserar Therese Svensson på romanens eugenik, det vill säga på hur den anknyter till sin tids rashygieniska diskussioner, bland annat via Ellen Keys tankar om hur kärlekens och sexualitetens främsta syfte är att förbättra människosläktets utveckling. Analysen visar hur den glaska texten, med pastor Gregorius och hans maka Helga som utgångspunkt, bygger upp en polaritet mellan mörker och ljus som genomsyrar hela berättelsen liksom doktors världsbild. Analysen, som genomförs i produktiv dialog med tidigare forskning, mynnar ut i en bild av huvudpersonen som ett slags vitifieringens fånge, karaktäriserad av isolering och sterilitet: "Glas träder fram som en metavithet och på samma gång framstår han som vithetens jordiska omöjlighet" (s. 224).

Den vitifierade feminitetens betydelse står även i centrum för den avslutande analysen av Karin Boyes *Astarte*. Kapitlet lyfter även särskilt starkt fram de koloniserades närvaro i det moderna västerländska konsumtionssamhället, en närvaro som enligt Therese Svensson öppnar för en kritisk blick på detta samhälle liksom på den globala kapitalistiska ekonomin med dess ojämlika maktrelationer och utsugning av människor och natur. Efter denna analys följer ett kort kapitel kallat "Avkoloniserande läsningars (o)möjlighet" där avhandlingens resultat sammanfattas och diskuteras på ett intressant sätt.

Som torde framgått ovan är det ett mycket gediget arbete Therese Svensson utfört med sin avhandling. Hon har inte bara bidragit till att utveckla ett relativt nytt forskningsområde på ett teoretiskt och metodiskt mycket välgrundat sätt. Genom sina djuplodande och ytterst noggranna textanalyser har hon också lämnat ett väsentligt bidrag till forskningen om den svenska prosalitteraturen under 1900-talets första hälft.

Peter Forsgren

Matilda Torstensson Wulf
**KÄRLEKENS PARADIS: KONFLIKTEN
MELLAN KÄRLEK OCH KONST I
HENRIK OCH MÄRTA TIKKANENS
LITTERÄRA DIALOG**

Lund: Ellerströms förlag, 2021, 351 s.
(diss. Linköping)

”Jag tyckte från första början att hon skulle bli författare, det var min dröm, två konstnärer i kärlekens paradiset” (*Henriks gatan*, Stockholm: Alba, 1982, 67). Så skriver Henrik Tikkanen om sin yngre hustru, Märta Tikkanen, som idag är den av de två som fortfarande är känd. Märta svarar honom i efterhand: ”Hade jag inte börjat skriva så skulle han och jag och kärleken ha levat lyckliga till vår död” (*Två scener ur ett konstnärssäktenskap*, Stockholm: Forum, 2004, 11). Paradoxen är tydlig. Konst och heterosexuell kärlek går aldrig sömlöst ihop, åtminstone inte för kvinnor.

Finlandssvenska Märta Tikkanen debuterade 1970 vid 35 års ålder med vad som idag skulle beskrivas som en autofiktiv roman, *Nu imorron*, som beskriver småbarnsmamman Fredrikas ojämliga familjetillvaro. Vid det laget var Märta Tikkanens elva år äldre make redan en väletablerad kulturprofil i Finland. Efter romanens uppföljare *Ingenmansland* (1972) började Henrik svara henne i sina så kallade adressböcker (1976–1982), sex romaner som inleddes med *Brändövägen 8 Brändö. Tel. 35*. Märta Tikkanens stora genombrott kom med *Århundradets kärlekssaga* (1978), en prosalyrisk feministisk betraktelse som med strofer som ”Behåll dina rosor / duka av bordet / istället” har blivit en klassiker i likhet med svenska Sonja Åkessons ”Vara Vit Mans slav” (*Århundradets kärlekssaga*, Stockholm: Forum i samarbete med Schildts & Söderströms, [1978] 2016, 130). Här fortsätter hon dialogen makarna emellan, liksom i den självbiografiska romanen om *Rödluan* (1986), som är gift med Vargen, och memoaren *Två scener ur ett konstnärssäktenskap* (2004) vilken skrevs flera år efter Henriks död och beskriver makarnas äktenskap och liv.

Makarna Tikkanens offentliga samtal kring (o)möjligheten att kombinera konst och kärlek på ett jämlikt sätt undersöks av Matilda Torstensson Wulf i *Kärlekens paradiset. Konflikten mellan kärlek och konst i Henrik och Märta Tikkanens litterära dialog*, en avhandling som lades fram vid tvärvetenskapliga Tema Kultur (Tema Q) på Linköpings universitet i februari 2021. Torstensson Wulf vill bygga vidare på den forskning som tidigare gjorts om konflikten mellan konst och kärlek i kvinnliga författares svenskspråkiga litteratur från 1880-talet respektive 1920-talet genom att studera hur den senare kom att te sig under den så kallade andra vågens feministiska rörelse. Med utgångspunkt från makarna Tikkanens litterära dialog, som i Torstensson Wulfs definition utgörs av elva verk, har avhandlingen delats upp i tre delar. Den första delen fokuserar konsten och hur den konstnärliga verksamheten gestaltas i verken, medan den andra delen diskuterar den heterosexuella kärlekens roll och funktion. I den avslutande delen studerar Torstensson Wulf hur konflikten mellan konst och kärlek i makarnas liv medialiserats i svensk och finlandssvensk press under perioden 1970–2006, där paret ofta figurerade både var för sig och tillsammans (medan Henrik levde), liksom i radio och tv vilket dock inte undersöks närmare i avhandlingen.

Jag tror knappt att någon i Sverige läser Henrik Tikkanen numera, medan Märta Tikkanen har blivit en feministikon som rentav fått förnyad aktualitet genom två författarbiografier som publicerades häromåret – Johanna Holmströms *”Borde hålla käft”* (2020) och Siv Storås *De oerhörda orden* (2020). Men det som gör att Märta Tikkanens verk i vissa delar har äldrats är den cementerade heteronormativiteten. I likhet med andra vågens radikalfeminism upprättar hon ett slags maktens och könets nollsummespel. I till exempel hennes mest kända roman *Män kan inte våldtas* (1975), som inte ingår i Torstensson Wulfs materialurval, måste förövaren Martti Wester därför avmaskuliniseras så snart huvudpersonen och

offret Tova Randers maskuliniseras genom sin hämndeakt.

Att som Märta Tikkanen enträget återvända till sin Henrik när hon skriver kan också tyckas vara något av en gåta för dagens läsare. Ämnet bufflig alkis som terroriserar sin familj med alkoholabstinens och spyor, och däremellan lyckliggör sin hustru med underbara samlag, känns allt annat än fräscht. Men uppenbarligen har hon gjort Mannen till sin musa, vilket inte är mer än rätt eftersom Kvinnan i århundraden varit de manliga konstnärernas musa. Och visserligen har delar av Märta Tikkanens verk inte åldrats särskilt behagfullt, men å andra sidan är de så tydliga barn av sin tid. Kraften som krävdes av den generationens kvinnor för att slå sig fram till en egen yrkesidentitet, samtidigt som de var på ett för oss idag obegripligt sätt fast i gamla könsroller, skänker texterna den heliga vredens energi.

Kulturmannen har nu förhoppningsvis gått i graven, eller åtminstone förtidspensionerats, men det ändrar inte det faktum att Kulturmannen levde i all högönskelig välmåga under Märta Tikkanens verksamhetstid. Därför var de dimensioner hon välformulerat och vackert lyfte i verk som *Århundradets kärlekssaga* brännande, modiga och oftast konstruktiva i sin samtid. Den i tiden skandalösa *Män kan inte våldtas* lever för sin del vidare med sin kraftfulla skildring av en våldtäkts pågående nu där språket rasar på utan fullständiga meningar och interpunktion och där smidiga övergångar till indirekt tal ger läsaren direkt tillträde in i subjektets medvetande.

Det har därför varit spännande att se vilka litteraturvetenskapliga och genusvetenskapliga analysredskap som Torstensson Wulf har valt och hur de presenteras inom ramen för den tvärvetenskapliga kulturstudiemiljö som Torstensson Wulf befunnit sig i under doktorandtiden. Vilka är de teoretiska perspektiv som driver undersökningen?

Avhandlingen studerar ju vad som idag kallas autofiktio, en genre som ökat exploсивt under 2000-talet, liksom efterhand den

litteraturvetenskapliga forskningen om den. Torstensson Wulf nämner exempelvis svensk forskning av Lisbeth Larsson, Christian Lenemark, Cristine Sarrimo och Sven Anders Johansson, men väljer att ta ett steg tillbaka från genrediskussionen. Ett centralt teoretiskt begrepp utgörs istället av persona, vilket är den diskursiva bild av författarna Tikkanen som presenteras i de litterära verken, och som är det som ska analyseras.

Könshegemoni är den övergripande term som valts för att beskriva genus i termer av socialt konstruerade positioner. Här utgår Torstensson Wulf framförallt från Mimi Schippers definition av hegemonisk maskulinitet och hegemonisk femininitet som relativa till det "störande" och icke-normativa, så kallad paramaskulinitet och parafemininitet. Schippers begrepp får även utgöra metodiska läsredskap vid analysen av om och hur makarna Tikkanen utmanar tidens etablerade könsroller. Till detta kommer begreppet kärlekssystemet, som syftar på den romantiska kärleksrelationens samhälleliga normer, och avhandlingen utgår från Anna Jónasdóttirs teoretisering av kärlekskraft som i likhet med arbetskraft kan exploateras.

Torstensson Wulf lyckas på ett fruktbart sätt manövrera sin tvärvetenskapligt feministiska kulturstudie i både litteraturvetenskaplig och genusvetenskaplig terräng, tycker jag, och dessutom framställa komplexa forskningsfält på ett överskådligt sätt. Å andra sidan väljer hon bort att komplicera vissa teoretiska perspektiv på ett kanske lite lättvindigt sätt, åtminstone för under-tecknad som råkar vara både litteraturvetare och genusvetare av facket. Jag tänker då på djupare analyser av förhållandet mellan fakta och fiktion samt det komplexa genusbegreppet. Jag kan också sakna en definition av det så centrala begreppet "dialog" som är så avgörande för undersökningen. Men avhandlingens konkreta fokus är genomgående tydligt, och dessutom är den välskriven och nöjsam att läsa.

Det första tematiska blocket, Konsten, visar hur kreativitet könskodas dikotomiskt i paret Tikkanens dialogverk. Henrik ser konsten

som ett kall som kan vara destruktivt, och det lidande manliga geniet super för att döva sina inre demoner trots att det alierar honom från familj och vänner. Märta, däremot, ser skrivandet som frihet. Hon strävar efter att kombinera familj med konstnärlig verksamhet, trots att det stöter på allvarliga hinder. Kärleksavsnittet visar i sin tur hur de dialogiska texterna upprättar en dikotomi mellan den självupppoffrande och omhändertagande "kvinnliga" kärleken versus den grandios extatiska "manliga" kärleken. Även i media intar makarna Tikkanen dikotoma roller. Märta kan antingen porträtteras som den debattglada feministen eller som den medberoende alkoholisthustrun, medan Henrik är konstnärsgeniet eller alkoholist. Sammantaget blir det uppenbart att det hegemoniskt heterosexuella kärlekssystemets motsatsstanke spiller över på alla andra ojämlika aspekter av liv, konst och samhälle, vilken är den inte helt överraskande slutsatsen.

Men konflikten mellan kärlek och konst tycks inte ha nått sin lösning nu heller, vare sig för kvinnor, män eller icke-binära. Antagligen kommer den aldrig heller att göra det. Konflikten mellan konst och kärlek lär istället fortsätta att vara en del av det mänskliga livets dynamik och drivkraft, men annorlunda och på ett nytt sätt. Den undersökningen återstår att göra, men då finns Matilda Torstensson Wulfs gedigna arbete att utgå ifrån.

Kristina Fjelkestam

Amelie Björck
**ZOOËSIS: OM KULTURELLA
GESTALTNINGAR AV
LANTBRUKSDJURENS TID OCH LIV**
Göteborg: Glänta, 2019, 332 s.

Covidpandemin har återigen visat på det ohållbara och destruktiva i vår relation till djuren. Den industriella djurhanteringen kontrollerar djurens liv in i minsta detalj. Samtidigt utgör den grogrund för sjukdomsförlopp långt

bortom mänsklig kontroll. Vetskapen att en pandemi under dessa förhållanden förr eller senare måste bryta ut förberedde oss inte på något sätt för den som faktiskt kom. Viruset var både förutsett och oförutsett. Överrump-lade hade vi bara att välkomna det och lära oss att dela värld med viruset.

Jag börjar här därför att pandemin antyder det uppskjutande som är centralt för en dekonstruktiv etik. Det är lätt att förfasas över den moderna djurhållningens gräsliga förhållanden och gränslösa våld. Samtidigt tenderar den offentliga debatten att begränsa sig till enskilda produktionsanläggningar och fastna i detaljfrågor om burarnas storlek. Därmed undviks en kritik av det underliggande system som gör våldet möjligt. (Någonstans tycker ju uppenbarligen de flesta trots allt att det inte bara är rimligt utan kanske också nödvändigt att behandla djur så som vi gör.) Pandemin antyder emellertid också det svåra i att göra reella gränsdragningar mellan till synes stabila kategorier som människa, djur och mikroorganism. Det gäller också etikens gränsdragningar: var börjar och slutar vårt ansvar? Om vi utökar moralen till att inte bara gälla människorna utan också husdjuren, lantbruksdjuren, industrijuren, och så vidare, var drar vi då den yttersta gränsen? Gnagare? Fiskar? Insekter? Bakterier? Virus? Vävnad? Celler? Avgörandet skjuts på framtiden.

När Derrida talar om ansvar och gästfrihet gör han det bland annat utifrån berättelsen om Lot, som endast kan helga gästfrihetens dekret genom att offra sina egna döttrar. Ansvar existerar inte i ett vakuum utan förhåller sig till otaliga andra, ofta motstridiga relationer. Att helga ett ansvar innebär att svika ett annat; när man vänder sig mot sin nästa vänder man också de många andra ryggen. Pandemin har gett otaliga exempel på denna logik, mest uppenbart i den tidigt ställda frågan om huruvida vi bör värna de gamla på de ungas bekostnad (eller de sjuka på de friskas, och så vidare). Men den återspeglas också i de miljoner och åter miljoner minskar som dödats på pälsfarmar för

att förhindra spridningen av nya mutationer. Att liknande massavlivningar har skett i livsmedelsproduktionen över hela världen skvallrar om hur djuren redan satts på undantag i fabriker. Poängen är dock omöjligheten i att sortera och värdera alla dessa konkurrerande ansvar på ett tillfredsställande sätt. I slutändan är det omöjligt att veta huruvida vi fattat rätt beslut eller inte. För Derrida blir svaret att ansvaret måste riktas mot det kommande, den gäst vi ännu inte väntat oss eller kunnat förbereda oss på – den ankomst vår världsbild står oförberedd inför.

Dessa är några av de tankar som väcks hos mig vid läsningen av Amelie Björcks studie i "kulturella gestaltningar av lantbruksdjurens tid och liv". *Zooësis* är ett litteraturvetenskapligt pionjärarbete i den växande kritiska djurstudietradition som vill förena kulturanalys med social kritik och djurrättslig aktivism. Genom att skriva in sig i en feministisk och queer rättvisediskurs syftar studien inte minst till att göra upp med det ideologiska system Derrida kallar karnofallogocentrism, enligt Björck en "övergripande benämning på det intersektionella kluster av hierarkier där människans övermakt gentemot djur genom köttätande/djuoffer, *karno*, ingår, liksom mannens övermakt i förhållande till kategorier som kvinnor, funktionsvarierade, icke-heterosexuella och barn" (s. 17). I karnofallogocentrismen hålls den humanistiska och demokratiska gemenskapen samman genom beredvilligheten att acceptera offrets nödvändighet: det är det system som sanktionerar dödandet och förtärandet av andra. Björcks studie undersöker hur denna dominans kommer till uttryck i kulturella gestaltningar av i första hand "lantbruksdjur" som kor, getter och grisar. Dessutom utforskas hur ett särskilt hermeneutiskt fokus på dessa djur kan läsa fram alternativa hållningar till, och möjliga motstånd mot, det karnofallogocentriska paradigmet. De undersökta verken hämtas från ett brett spektrum moderna, ofta samtida upphovspersoner verksamma i olika konstformer: prosaförfattare (Ivar Lo-Johans-

son, Vilhelm Moberg, Marlen Haushofer, Lydia Davis); dramatiker (Kristina Lugn, Sam Shepard); poeter (Les Murray, Ted Hughes, Katarina Frostenson, Sonja Åkesson); bild- och performancekonstnärer eller skulptörer (Robert Rauschenberg, Damien Hirst, Javier Balmaseda, Nandipha Mntambo). Avslutningsvis reflekteras också kring några estetiska strategier hos djurrättsliga aktionsrörelser. Hållningen är uttalat aktivistisk och utopisk.

Begreppet *zooësis* hämtas från Una Chaudhuri och syftar hos Björck till att "studera hur djur framträder och tolkas i människokulturen och fundera kring vilka de etiska följderna blir i förhandlingen om djurens nu och framtid" (s. 12). Den temporala aspekten knyts till Elizabeth Freemans krononormativitet, alltså ofta outtalade föreställningar om hur ett "normalt" eller "naturligt" tidsförlopp ser ut, exempelvis gällande människans biografiska, civilisationens historiska eller berättelsens kronologiska utveckling. Särskilt undersöks hur en modern – linjär, antropocentrisk, kapitalistisk, industriell – utvecklingsbåge dominerar över och styr tillvaron för olikartade djur, oaktat deras egna biologiska och individuella rytmer. Det kan exempelvis gälla arbetsschemat i jordbruket eller tillväxtschemat i köttindustrin. Djuren representerar då en avvikande och alternativ – underkuvad men potentiellt revolutionär – tidslighet som den narrativa gestaltningen och det moderna framstegsparadigmet ibland har svårt att betvinga.

Det kan, för att ta ett exempel bland många, gälla det löfte om uppror som kvigornas rymning manifesterar i Ivar Lo-Johanssons *God natt, jord* (1933), där de förvånansvärt snabbt avdomesticeras i en förvildad tidslighet bortom den mänskliga ordningen. Björck understryker i det här fallet hur den människocentrerade berättelsens form inte tillåter att denna frihet ges en framtid, då kvigorna i slutändan måste skjutas enligt den "narrativa konvention som säger att människor kan utvecklas och gå okända mål till mötes, inte djur" (s. 51). I samma författares "Oxgraven" (1936) speglas i sin tur den utslitna

oxens vägran att resa sig och fortsätta arbeta, trots ett allt grövre våld från förmannens sida, i hur den framåtskridande berättelsen tvingas göra halt och lämna läsaren i ett oförlöst tillstånd. Oxen gör motstånd mot den mänskliga arbetsordningen såväl som narrativiteten.

Med sitt särskilda öga för variationerna i gestaltningen av djurens tidslighet presenterar Björck nya ingångar till etablerade författarskap, liksom vägledning till nya bekantskaper från den samtida konstscenen. Ibland har Björck en tendens att med recensentens röst tala om vad en viss författare eller konstnär borde ha gjort för att leva upp till sitt djuretiska ansvar. Det är onödigt då hon som analytisk läsare är utomordentligt bra på att sätta fingret på just de slitningar och motsägelsefullheter som gör de undersökta verken intressanta att studera från första början.

De kreativa, tankeväckande och oavbrutet stimulerande läsningarna är *Zooësis* otvivelaktiga styrka. Dock är materialet så rikt och varierat att det här inte kan redogöras i detalj. Istället vill jag därför dröja vid några invändningar av mer teoretisk art. I en diskussion om sörjandets politik, utifrån Judith Butler och Ted Hughes dikt "View of a pig" (1959), frågar sig Björck vad som "skulle hända om de miljoner grisar som varje dag dödas i världen omfattades av dylika sorgeakter" som vi ägnar (vissa) människor och husdjur (s. 189). Hon pekar på en ambivalent hållning i dikten som både tillskriver och fränkänner grisen liv. Vidare pekar Björck på det omöjliga i att, inom djurindustrins effektiva löpande bandlogik, bereda utrymme för det tidsmässiga stillestånd som sorgen inför döden innebär: "Att sörja lantbruksdjur med stora gester är och förblir en etiskt grundad utmaning mot samhällsnormen" (s. 192). Jag lyfter fram detta på många sätt marginella exempel därför att jag tycker att det här blir tydligt hur Björck inte riktigt redogör för de gränsdragningar som det egna fokuset på lantbruksdjuren innebär. Det är ju, trots samtidens förfrämligande hållning och industrins brutala förnekelse, djur som de

flesta av oss ändå är bekanta med och i någon mån är beredda att tillerkänna intelligens, känsloliv, personlighet. Inkluderingen av grisen i sorgearbetet skulle därmed medföra ett sådant uppskjutande av gränsdragningen mot en yttre annanhet som återaktualiserar frågan hur mycket annanhet vi egentligen tål.

Björck bemöter visserligen den vanliga men missriktade invändningen att vi, utan djurindustri, skulle förlora det utrymme som trots allt upplåts åt vissa arter, om än i form av ett kringskuret och våldsamt liv. Också ett sådant bevarande förutsätter emellertid ett förintande i andra änden, exempelvis genom den artutrotning som följer på den storskaliga produktionen av djurfoder (bland annat i och med regnskogens decimering). Var vi än fäster blicken i produktionskedjan försiggår våldet också någon annanstans. Jag menar naturligtvis inte att detta på något vis ogiltigförklarar uppmaningen att utöka omsorgen till grisarna. En sådan utökning undviker dock att redogöra för den uppskjutandets logik som är så central för den dekonstruktiva etik som ligger inneboende i formuleringen av karnofallogocentrismen. Det finns helt enkelt en risk att den utökade omsorgen inte erkänner denna uppskjutning utan nöjer sig med att stanna hos det Derrida kallar "det goda samvetets riddare", där den goda viljan i slutändan inte tillstår sin egen våldsamhet. Frågan om etikens gränser senareläggs.

Ett annat problem gäller den hermeneutiska position som Björck intar i förhållande till de döda djurens "spökande" röster i konsten. Studiens största kapitel centeras kring Derridas *hantologie* (som i svenskans "hemsökologi" förlorar kopplingen till ontologin men behåller betydelsen av samvistelse, besök, återvändo, gengång; franskans *hanter* delar för övrigt etymologiskt ursprung med vår hantering, varför djurhanteringen i sig redan kan sägas vara hemsökt). Björck intar här överraskande mediets roll, i ordets ockulta mening, som någon som präglad av en särskilt finkalibrerad känslighet och en förmåga att kontakta det

okontaktbara står utvald att ge de förorättade döda röst och låta dem vittna om brott begångna för att därmed ställa saker till rätta i framtiden. Problemet blir mest akut i förhållande till konstverk som inkluderar verkliga djurdelar. I dessa fall "finns djuret alltid/ändå där med kropp och röst", enligt Björck, och "kan med större eller mindre möda lyftas till ytan av mig som betraktare" (s. 177). Hållningen påminner läsaren om risken att i en sådan position missta den egna rösten för den andres (eller i Björcks ord att "tala med en gemensam tunga", s. 173).

Risken för projektion syns i läsningen av en installation av Javier Balmaseda där konstnären har kapat benen på en grupp uppstoppade hästar och ställt upp dem på cementblock så att de liknar bilar med hjulen avtagna. Verket, och läsningen därav, hör till studiens mest intressanta och Björck presenterar en kulturhistorisk och biografisk bakgrund som låter det potentiellt chockerande verket träda fram i en mångbottnad komplexitet. Samtidigt konstateras att det råder ett glapp mellan de verkliga hästkropparna och deras signifikans i verket: de kommer från ett spanskt slakteri men representerar ett kubanskt historiskt och personligt sammanhang. Det som kan utläsas ur verket har alltså mycket litet med dessa individuella "spöken" att göra och desto mer med konstverkets kontext och konstnärens intention. Att konstatera att installationen samtidigt består av reella kroppar och estetisk konstruktion är något helt annat än att påstå sig kunna tala för dessa hästar och berätta "deras egen historia". Den tillkonstlade metodiska inramningen ställer sig i vägen för verkanalysen, som står utmärkt på egna ben (no pun intended).

En sista invändning gäller den återkommande men ospecificerade användningen av begrepp som tecken, semiotik, och dylikt. Det löper en märklig rågång mellan djurstudier och biosemiotik trots att fälten i så hög grad ägnar sig åt besläktade frågor. I *Zooësis* syns närmast en semiotisk nonchalans i hur grundläggande begrepp, som ikon och symbol, ges en idiosynkratisk innebörd, delvis med hänvisning

till en studentuppsats (Emily Kate Vallillos cirkusstudie på s. 93). I en diskussion om vad Aaron Moe kallar den "zoopoetiska" diktens möjlighet att "genom form- och ljudvariationer imitera eller på andra sätt aktivera intrycket av (icke-mänskliga) kroppars ljud, rörelser och rytmer" föreslås sedan att "det mer statistiskt klingande" ikonicitet byts ut mot performativitet därför att det gäller "göranden som rörelser, ljud eller hastigheter" (s. 130f) – men det finns ingenting i ikonicitetsbegreppet som säger att representationell likhet skulle utesluta processualitet. Tvärtom analyseras ikonicitet i poesi ofta i fråga om hur förlopp gestaltas, exempelvis genom att en stigande eller sjunkande rörelse korresponderar med ordens disponering på baksidan. "Performativitet" blir helt enkelt mindre meningsfullt som semiotiskt begrepp för att understryka hur det poetiska språket aktivt kan likna och inte bara benämna djurens uttryck, ungefär som i Strindbergs "Näktergalens sång" (1905). Här sker en viss fördunkling av de semiotiska begreppen.

Mer problematiskt blir övertagandet av Erika Fischer-Lichtes åtskillnad mellan skådespelarens fenomenkropp och semiotiska kropp i teatrala sammanhang, eller den kropp som är och gör saker på scenen och den som "betyder" något i ett kommunikativt sammanhang (exempelvis genom att gestalta en rollfigur). Om skillnaden är avgörande i performancesammanhang får den, när den förs över på icke-mänskliga djur, den olyckliga konsekvensen att det antyds att det bortom konstens sfär skulle finnas levande kroppar helt isolerade från semios. Men djuret är naturligtvis en semiotisk kropp redan innan det inkorporerats i en installation eller uppsättning. För biosemiotiken är det självklart att meningsfulla teckenprocesser finns hos alla former av biologiskt liv (djur, växter, celler). Genom att negligera biosemiotiken och själv reducera det semiotiska till det mänskliga kulturella sammanhanget (ungefär som i den semiologiska traditionen efter Saussure och Barthes), går Björck miste om ett helt fält som har fördjupat sig i det hon återkom-

mande efterfrågar, alltså en språkförståelse som inte begränsas till det mänskliga.

Dessa kritiska invändningar motiveras av bredden, djupet och komplexiteten i de resonemang som förs, och uppslagsrikedomen i de läsningar som erbjuds. Det råkar helt enkelt vara några punkter jag själv reagerat på – och genom att adressera dem har jag fått vända ryggen åt allt det andra *Zooësis* har att säga. Lyckligtvis har boken breda marginaler för det är under läsningen omöjligt att inte ständigt tänka vidare i den nerklotttrade kommentarens eller frågans form. Att det finns något oförlöst i Björcks studie är närmast självklart – det här är frågor som inte besvaras i en handvändning, utan som per definition måste skjutas upp till framtiden. Det bästa man då kan göra är att, så gott det går, börja förbereda sig för den bok som ännu ska komma – den björckska ankomst vår världsbild ännu står oförberedd inför.

Erik van Ooijen

Cecilia Pettersson

BIBLIOTERAPI: HÄLSOFRÄMJANDE LÄSNING I TEORI OCH PRAKTIK

Stockholm: Appell Förlag, 2020, 231 s.

Föreställningen att litteratur och läsning främjar människors hälsa är, som Cecilia Pettersson framhåller i sin studie *Biblioterapi. Hälsufrämjande läsning i teori och praktik* (2020), utbredd i tid och rum. Shamaner har sjungit poesi för att öka sin stams välbefinnande. Det anrika biblioteket i Alexandria bär inskriptionen ”själens läkehus”. I antikens Grekland var Apollon både läke- och diktkonstens gud. Och här utvecklade Aristoteles katharsisbegreppet för att beskriva den samtida dramatikens renande effekter på teaterbesökarna.

Även idag är sambandet mellan litteraturläsning och hälsa aktuellt. I Kungliga bibliotekets förslag till nationell biblioteksstrategi poängteras ”läsningens betydelse för hälsa och livskvalitet” (Erik Fichtelius, Christina Persson & Eva

Enarson, *Demokratins skattkammare: förslag till en nationell biblioteksstrategi*, Stockholm, 2019, 15). På motsvarande sätt pekar statliga Kulturrådets handlingsprogram ut betydelsen av socialt läsande, det vill säga olika typer av ”läsargemenskaper [som] stärker hälsa och personlig utveckling” (Kulturrådet, *Främja läsning*, Stockholm, 2019, 5). Ett hälsoperspektiv har adderats till tidigare återkommande mål för läsfrämjande insatser som att säkra medborgarnas tillgång till det demokratiska samtalet samt till estetiska upplevelser och litterär bildning.

Petterssons bok är en välkommen introduktion på svenska av biblioterapi, vilket sedan ett drygt sekel är ett internationellt verksamhetsfält främst i USA och Storbritannien och sedan mitten av 1900-talet också ett forskningsfält. Den har ett brett anslag och riktar sig inte endast till läsare inom akademien. Studien är disponerad i sju kapitel: de tre inledande ägnas åt definitionsfrågor, biblioterapiens historia och forskningsfältet i sig samt ansatser i Sverige. Efter ett kapitel om litteraturval följer två kapitel där Pettersson redogör för egna forskningsprojekt om biblioterapi. Avslutningsvis ett kapitel som diskuterar designen av en biblioterapeutisk intervention.

Som Pettersson pedagogiskt visar är biblioterapi namnet på en rad disparata verksamheter. De olika slagen av terapeutiskt inriktad läsning skiljer sig åt och har getts olika beteckning beroende på litteraturval (om deltagarna läser självhjälpsböcker eller skönlitteratur), bakomliggande teoribildning (en psykodynamisk eller en kognitivt inriktad ansats), formatet (om läsningen sker enskilt eller i grupp) och kontexten (om läsningen äger rum på eller utanför en vårdinstitution). Petterssons studie har fokus på så kallad kreativ biblioterapi – läsning av skönlitteratur – antingen enskilt eller i grupp.

Även om biblioterapien problematiseras enligt ovan på ett rimligt sätt, avstår författaren från att på motsvarande sätt problematisera begreppet hälsa, vilket är nog så centralt för att ringa in och beskriva de effekter som biblioterapien är tänkt att uppnå. Liksom bib-

lioterapi är hälsa ett mångfacetterat begrepp. Det kan, som Daisy Fancourt framhåller i *Arts in Health. Designing and Researching Interventions* (2017), ha en rad olika innebörder. Å ena sidan kan det vara ett brett inkluderande biopsykosocialt hälsobegrepp, där aspekter av "public health, psychosomatic medicine, and behavioural medicine as well as other related fields such as health psychology are brought together" (*Arts in Health. Designing and Researching Interventions*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 29). Å andra sidan kan begreppet reserveras för endast en av dessa aspekter. WHO definierar på ett inkluderande sätt hälsa så här: "a state of complete physical, mental and social wellbeing and not merely the absence of disease or infirmity" (WHO, *Official Records of WHO*, New York & Geneva, 1948, no. 2, 100). De två egna, smärre studier som Pettersson redovisar i studiens kapitel fem och sex bygger i det första fallet på deltagare som varit långtidssjukskrivna av fysiska eller psykiska skäl och som då själva ägnat sig åt litteraturläsning, och i det andra av personer sjukskrivna på grund av långvarig psykisk ohälsa, vilka – alldeles som i en traditionell läsecirkel – träffades och samtalande om på förhand läst skönlitteratur under ledning av en cirkelledare. Framställningen av dessa studier hade vunnit i klarhet på att de biblioterapeutiska interventionerna hade relaterats till detta breda hälsobegrepp. I vilka sammanhang är sådana interventioner särskilt lämpliga?

Pettersson redogör utförligt för den utveckling som föregår etableringen av vad man kan kalla den "egentliga" biblioterapin, ett begrepp som får fäste under tiden för första världskriget, då det dyker upp tidskriftsartiklar som lyfter fram läsningens terapeutiska effekter bland traumatiserade krigsveteraner. Detta sätt att använda litteratur bland olika utsatta grupper fortsatte under det förra seklet och växlade efterhand över också i andra former, gruppbaserade istället för enskilda. Samtidigt inleddes utbildningen av särskilda "biblioterapeuter", vilket idag är en växande verksamhet.

I Norden har utvecklingen drivits längst i Finland, men också i Sverige erbjuds utbildning i form av fristående kurser av olika omfattning på högskolenivå.

I bokens andra och tredje kapitel redogör Pettersson kortfattat för forskningen om biblioterapi och konstaterar att intresset "för dem som tillhandahåller biblioterapin och deras perspektiv på hur dess effekt kan mätas, är överlag utmärkande för forskningen om biblioterapi, även under senare skeden i historien" (s. 53). Detta något häpnadsväckande konstaterande följs inte upp. Det sammantagna intrycket av Petterssons redogörelse är att de som skrivit om biblioterapi inom ramen för ämnen som biblioteksvetenskap, psykologi och utbildningsvetenskap, snarare har ägnat sig åt ideologiproduktion – åt att konstruera teorier om eller beskriva vad man vill eller hoppas att de olika biblioterapeutiska interventionerna ska leda till – än åt att med olika empiriska metoder undersöka effekterna av biblioterapin. De svenska exempel från senare tid som också anförs i sammanhanget är i flera fall inte heller forskningsbaserade i egentlig mening. Man kan heller inte frigöra sig från att det i botten på flera biblioterapeutiska ansatser ligger en förenklad syn på det litterära verkets ontologi: verket tycks – åtminstone implicit – förstås som ett slags objekt, som om det är rätt valt, åstadkommer de avsedda effekterna hos den läsare som får det rekommenderat för sig. Denna mekaniska litteratursyn bortser helt från den aktuella läsarens speciella erfarenheter och förutsättningar: Plågas du av ångest? Läs den här självhjälpsboken eller den här skönlitterära texten som tematiserar just ditt problem. Detta är vad den biblioterapeutiska ansatsen *Books on prescription* handlar om, vilken bland annat praktiseras i Storbritannien där biblioterapeuter och allmänläkare ger specifika läsekommandon med utgångspunkt från en identifierad problematik.

Som ett alternativ lyfter Pettersson intressant nog, men lite kortfattat, fram var hon kallar "användarcentrerad forskning", det vill säga

forskning som bemödar sig om att beforska den faktiska upplevelsen och det reella utbytet bland de personer som deltar i olika biblioterapeutiska verksamheter. Det handlar främst om kvalitativt inriktade studier som gör bruk av olika etnografiska metoder, främst intervjuer. Det rör sig dock, i likhet med de båda som Pettersson själv redovisar, om begränsade studier med en handfull deltagare. Slutsatsen att den här typen av undersökningar uppenbarar ett ”glapp mellan intentionerna hos de personer och instanser som tillhandahåller biblioterapi och behoven hos de personer som brukar den” (s. 66) är viktig för forskningsfältets utveckling. Samtidigt intar Pettersson en defensiv hållning när hon ställer den här typen av kvalitativ forskning, som ju kan kompletteras med andra typer av såväl kvalitativa som kvantitativa data, mot det hon benämner ”evidensbaserad forskning”, det vill säga renodlat kvantitativa studier, vilka i bästa fall kan generera generaliserbara data. Mot detta kan man invända att det dels finns forskningsfrågor och -områden där den senare typen inte låter sig appliceras, dels att det finns evidensbaserad forskning av olika klasser, där bara en del kan klassificeras som tillhörig så kallad gold standard. Det är förstås forskningsfrågan som måste få styra valet av metod.

Litteraturvalet inom den del av biblioterapi som använder skönlitteratur domineras som Pettersson kritiskt noterar av klassiker och kvalitetslitteratur av främst realistiskt snitt, bland annat med argumentet att denna typ av texter ”erbjuder en modell för mänskligt tänkande och känslor” (s. 94). Hon argumenterar själv för ett breddat litteraturval och vill rikta fokus mer mot hur de enskilda läsarna brukar litteraturen och deras olika läsarter. Endast så kan man distansera sig från den ovan diskuterade och förenklade synen på verket som frambringare av på förhand uttänkta effekter hos läsarna.

Bokens tre avslutande kapitel tar sin utgångspunkt i Petterssons egen forskning om

biblioterapi. I det femte sammanfattas en fallstudie med fokus på åtta långtidsjukskrivna kvinnor. Dessa intervjuades individuellt om den läsning de själva ägnat sig åt under sin sjukskrivning; det handlade alltså inte om någon intervention, utan deltagarna valde själva om och vad de skulle läsa. Forskningspersonerna var vana litteraturläsare, som tvingats till ett avbrott i sin läsning på grund av sin sjukdom, men som efter hand återupptagit den. Ett resultat är att de då valde en annan, mera lättillgänglig typ av litteratur med ett språk som inte skapade läsmotstånd. Läslust framstod nu som viktigare än de kulturella ambitioner som tidigare styrde deras litteraturval. Just lust är något som Pettersson lyfter fram när det kommer till det terapeutiska i denna läsning; läsningen leder både till ”identifikation” och ”självförglömmande”. Resultaten är intressanta, men Pettersson avstår från att diskutera dem mera ingående.

Den andra, egna fallstudien som Pettersson redovisar handlar om en redan existerande läsecirkel med personer som varit sjukskrivna en längre tid till följd av psykisk ohälsa. Den övergripande forskningsfrågan var hur deltagandet påverkade deras ”hälsa och välbefinnande” (s. 131). De fem deltagarna träffades en gång i veckan och samtalande om en novell samt en dikt, hämtade ur kvalitetslitteraturen, som de läst hemma i förväg. Av genomförda enkäter och intervjuer drar Pettersson slutsatsen att cirkeldeltagandet gav ett ”tillfälligt bättre välbefinnande hos alla deltagare” (s. 141) under en kort tid efter sammankomsten, liksom att deras sociala välbefinnande (självförtroende och kommunikationsförmåga) förbättrats. Genomgående uppskattades det kvalitetslitterära textvalet samt interaktionen i gruppen – främst möjligheten att ta del av varandras läsoplevelser. Eftersom forskningspersonerna samtidigt deltog i annan cirkelverksamhet, kunde man intressant nog jämföra dessa med varandra: läsecirkeln uppskattades mest med hänvis-

ning till dels de intressanta samtalen, dels att det lästa fortsatte att engagera tankarna även utanför cirkelverksamheten. Resultaten av studien är intressanta även om antalet deltagare är lågt.

I det avslutande kapitlet redogör Pettersson ingående för sitt förberedelsearbete inför en tredje fallstudie inriktad mot kvinnor med psykisk ohälsa efter förlossning. Övervägandena är intressanta och de olika valen väl motiverade. Förvånansvärd är den upplysning som framkommer inledningsvis och en passant: ”I dagsläget finns det inte mycket skrivet om detta förarbete, vilket innebär att den som vill börja med biblioterapi i stor utsträckning är utlämnad till sig själv och sina egna eventuella kunskaper inom området” (s. 155). Detta är ett remarkabelt konstaterande, givet den forskning och utbildning som Pettersson ingående redogör för. Det tycks alltså råda brist på praktisk-metodisk vetenskaplig litteratur inom en verksamhet vars företrädare håller en tämligen hög profil inom fältet kultur och hälsa. Förhållandet väcker förstås därtill frågor om biblioterapi i sig, samtidigt som det bekräftar det intryck som förmedlas i bokens inledning: att biblioterapi är ett synnerligen heterogent fält med oklara gränser till andra läs- och litteraturfrämjande insatser. Så mycket mera välkommet då att Pettersson tagit sin an uppgiften och skissat på en metodologi utifrån egna, gedigna erfarenheter.

Petterssons studie ger en god introduktion till det heterogena fältet biblioterapi samt redovisar resultat från ett par fallstudier av begränsad omfattning. Slutintrycket är att biblioterapi som metod skulle tjäna på att bli tydligare i konturerna; här krävs uppenbarligen utvecklingsarbete av det slag som Pettersson ägnar sig åt i sitt slutkapitel. Samtidigt står det klart att forskningen om biblioterapi skulle tjäna på en flervetenskaplig ansats av bredare slag givet komplexiteten i begreppet hälsa.

Anders Ohlsson

Erik Zillén
**FABELBRUK I SVENSK
TIDIGMODERNITET: EN
GENREHISTORISK STUDIE**

Göteborg & Stockholm: Makadam förlag,
2020, 672 s.

I äldre tid var fabeln en vanlig genre. Framför allt var den knuten till didaktiska sammanhang, men den odlades också litterärt, liksom den nyttjades i politisk och religiös propaganda. Sitt ursprung hade den i antikens Grekland, men det var under renässansen som den tog plats inom litteraturen, som ett av de enkla textmönster som utgjorde basen för tidens retorik och poetik. Sin höjdpunkt nådde genren under 1700-talet, då den fick stor spridning och togs i bruk på nya områden. Under seklets sista decennier tappade den dock snabbt mark, för att i början av 1800-talet utmönstras ur litteraturen och förvisas till skolan och barnkammaren. I den mån fabeln har överlevt i modern skönlitteratur har det i regel varit i form av humoristiskt-ironiska anspelningar på Aisopos klassiska djurberättelser.

Med *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie* ger Erik Zillén en både bred och djuplodande skildring av fabelns brukshistoria i Sverige mellan cirka 1550 och 1800. Studien är ett veritabelt magnum opus, vars knappt 700 sidor rymmer en grundlig inventering och analys av äldre tiders fabel-läsande och fabelskrivande. Den bygger på omfattande källstudier, och författaren analyserar en mängd hittills obeaktade eller bara knapphändigt noterade texter. För att inventera fabelns förekomst i 1700-talets press – vilket är ämne för ett delkapitel – har Zillén gått igenom mer än 17 200 tidningsnummer, något som måste räknas som en prestation även om digitala hjälpmedel har tagits till hjälp. Som läsare imponeras man av hans målmedvetenhet, språkkunskaper och överblick över den europeiska fabeltraditionen. Förutom på de klassiska språken grekiska och latin citeras källtexter på

tyska, franska och spanska, liksom verkttitlar på ryska och persiska. Alla källcitat är tacknämligt försedda med översättningar till svenska, som regel både lediga och – såvitt recensenten kan bedöma – trogna originalet. Att Zilléns arbete är en forskarbragd råder det inga tvivel om, och hans analyser visar med stor evidens hur fabelgenren ger oss djupa inblickar i hela den tidigmoderna epokens sätt att tänka och skriva. Att i en recension göra rättvisa åt hela arbetet är omöjligt.

Fabelgenren framträder i undersökningen som en flexibel men stabil storhet, möjlig att anpassa och förändra på många sätt men med fast bas i Aisopos antika textmodell. Ofta är berättelsens aktörer djur – det var regel i antiken – men det förekommer också, särskilt mot slutet av perioden, att protagonisterna är växter, människor, gudar eller personifikationer av abstrakta begrepp. Typiskt för genren – om än inte generell regel – är att berättelsens lärdom sammanfattas i en sentensmässig tillspetsning, ett så kallat *epimythion*.

Någon formell definition av genren gör Zillén inte, eftersom han menar att en sådan riskerar att försväva studiens fokus. I stället opererar han med begreppen ”fabeltyp” och ”fabelvariant”, inom ramen för vad han kallar ”det öppna aisopiska genrefältet” (s. 39f.). Detta betyder att han i praktiken använder den klassiska fabelns textmodell och intrigtper för att fånga in texter som på olika sätt relaterar sig till fabeln såsom den traderades i skolorna. Grundläggande för undersökningen är att texternas formella drag relateras till de brukssammanhang för vilka texterna skrevs. Utgångspunkten är pragmatisk, såtillvida att fabeln studeras som en multifunktionell texttyp som aktualiserades i specifika sammanhang för olika syften, vanligen pedagogiska, religiösa eller politiska. Först under den senare delen av den studerade perioden framträder fabeln som litterär genre med fokus på läsarens estetiska upplevelse.

Till grund för genrehistoriken lägger Zillén tre funktionsfält eller bruksarenor, vilka gav yttre ram åt fabelbruket: den språkdidaktiska, den moralpedagogiska och den exemplumreto-

riska. Med den förstnämnda avser han bruket av fabler i skolornas språkundervisning. Fabelläsning utgjorde ett givet inslag i latin- och grekiskundervisningen, och genom att göra genren till en del av tidens litteracitet fungerade arenan som bas för det övriga fabelbruket. Den moralpedagogiska arenan präglades av fablernas roll som socialiseringsinstrument och förmedlare av samhälleliga dygder. Under 1600-talet var arenan nära knuten till kyrkan och konfessionsundervisningen, men under det följande seklet togs den också i upplysningens och statsnyttans tjänst. Den exemplumretoriska arenan tjänar som samlingsbeteckning för bruket av fabler som konkretiserande, illustrativa argument i allehanda slags framställningar, ofta politiska och religiösa. Zillén understryker hur smidigt fabeln lät sig anpassas till olika sammanhang, men pekar även på hur arenan tenderade att reproducera en syn på historien som statisk och repetitiv, möjlig att beskriva med hjälp av enkla mönstersituationer.

Arenorna behöll sin giltighet under hela den aktuella perioden, men bröts successivt upp under 1700-talet. En vattendelare blev Jean de La Fontaines diktsamling *Fables choisies, mises en vers* (1668), i vilken den aisopiska fabeln frigjordes från sin traditionella didaktiska funktion och fogades in i ett konstlitterärt sammanhang med tonvikt på det kvicka och underhållande. Stoffet hämtades från Aisopos-traditionen, men lärdomarna blev ambivalenta och ironiska, influerade av salongernas konversationskultur. I Sverige gjorde sig influenserna från La Fontaine gällande under 1700-talets första decennier, men det skulle dröja innan hans mondana anda färgade fabeldiktandet, och i praktiken kom inflytandet att löpa parallellt med impulserna från Antoine Houdart de La Mottes *Fables nouvelles* (1719), vars författare sökte återföra genren till dess ursprungliga didaktiska och moraliserande syften, vilka hade tonats ned av La Fontaine.

Dubbelheten i impulserna från kontinenten speglar hur fabelskrivandet i 1700-talets Sverige pendlade mellan frigörelse från och återgång till de hävdvunna bruksarenorna.

Även för svensk del innebar seklet att bruket av fabler ökade kraftigt. Men parallellt med att fabelskrivandet blev närmast epidemiskt började de traditionella bruksarenorna förlora sin relevans, och den gamla aisopiska textmodellen löstes upp, med allt otydligare gränser mot saga och anekdot. Zillén betonar hur genren under 1700-talets sista decennier nådde en utmattningsfas, där det blev allt svårare för författarna att förhålla sig innovativt till den, och i ett idéhistoriskt präglad avslutningskapitel visar han hur nedgången för den dygdeetik, exemplumretorik och didaktiska diktsyn som genren vilade på ledde till att den kom att uppfattas som ointressant och förbrukad av romantikens företrädare.

Som läsare imponeras man av författarens grundlighet i jakten på fabler och energi i analysen av dem. Exemplifieringen av de drag och utvecklingslinjer som Zillén urskiljer är mycket rik, och i stort sett alla textanalyser ter sig relevanta och övertygande. Men de långa referaten och detaljrika analyserna gör att man stundom får känslan av att förlora skogen ur sikte för alla träd: den exemplumretoriska bruksarenans skiftande funktioner skildras med hjälp av 15 (!) exempel, och det sena 1700-talets ”singulärfabler” med fem utförligt kommenterade texter. En hårdare gallring av beläggen hade gjort det lättare för läsaren att hålla fast vid undersökningens övergripande linjer.

Den tidsram Zillén satt för undersökningen är den som i modern historieskrivning brukar kallas den tidigmoderna perioden. Begreppet ”tidigmodernitet” ingår i titeln, och i inledningskapitlet diskuteras dess innebörd och relevans inom litteraturhistorieskrivningen. Därtill avslutas undersökningen med två kapitel om fabelbrukets modernisering under 1700-talet. Det tidigmoderna perspektivet är med andra ord tydligt framskrivet. Likafullt förblir det oklart vilken roll Zillén menar att fabeln spelade i den fortlöpande modernisering av samhället som epokbeteckningen signalerar, allrahelst som studien slutar med att genren utmönstras ur litteraturen vid ingången till den moderna epoken. Att fabelns uppgång och fall krono-

logiskt sammanfaller med den tidigmoderna perioden visas övertygande, liksom hur genren med sin klassiska bakgrund var nära knuten till de idéer som präglade renässanshumanismen, men hur den ska förstås som en specifikt tidigmodern textgenre får inte något explicit svar. Frånvaron av konkluderande resonemang gör att det blir oklart vilken roll som ”tidigmodernitet” egentligen spelar som analytisk kategori i undersökningen: ska begreppet förstås som en rent kronologisk bestämning, eller rymmer det också ett utvecklingsperspektiv? Och hur ska man i så fall förstå fabelns plats?

I anslutning till dessa frågor kan man undra om inte renässanshumanismen och dess retorik hade kunnat fungera som alternativ ram för undersökningen. Som Zillén noterar var fabeln nära förknippad med renässansens bärande idéer, och då perioden cirka 1500–1800 i grunden förblev präglad av humanistretorikens språksyn – trots många förskjutningar – hade det varit fullt möjligt att utgå från fabeln som en typiskt humanistretorisk genre och se dess omvandlingar i ljuset av de begreppsliga transformationer som utmärkte 1600- och 1700-talets retorikteori. Att så är fallet visar Zilléns idéhistoriska exposé över de kulturella faktorer som bidrog till att genren förlorade sin ställning under det senare seklet, vilken i långa stycken beskriver en direkt parallell till retorikens allmänna utveckling.

Ett tydligare retoriskt perspektiv hade även gjort det lättare att se hur fabeln förhöll sig till angränsande textgenrer som berättelse, sentens, anekdot och dialog. Åtskilliga av de exempel som Zillén anför visar hur fabelna figurerade tillsammans med texter av detta slag, något som ter sig följdriktigt med tanke på att alla dessa textformer övades parallellt i skolorna. Till de skrivövningar som i stort sett alla skolelever fick möta hörde både fabel, sentens och berättelse, och det var inte ovanligt att övningarna kombinerades med författandet av enkla dialoger. Avsikten var att eleverna i framtiden skulle återbruka texttyperna i verkliga skrivsituationer, och tillsammans utgjorde de en fundamental del av den språkliga och kulturella repertoar

som eleverna skulle lära sig att behärska. Med tanke på studiens omfång kan det kanske tyckas övermaga att önska ytterligare breddning, men hade Zillén beaktat samspelet med dessa granngener torde det tydligare ha framgått hur fabeln ingick i ett kluster av retoriska ”mikrogener” som låg till grund för elevernas inskolning i renässanshumanismens kultur.

En närmare koppling till skolans skrivövningar hade också kastat ljus över fabelförfattandets snabba spridning under 1700-talet. Fabeln utgjorde den första och enklaste uppgiften bland de antika *progymnasmata*-övningarna, och även om det råder viss osäkerhet om hur dessa faktiskt användes i de svenska skolorna är det ett faktum att de ingick i flertalet skrivläroböcker. Fabelskrivande – och inte bara fabelläsande – hörde till den elementära latinundervisningen, och sannolikt hade snart sagt varje skrivkunnig person fått öva sig med fabler, både i form av översättningar och genom fri imitation. Övningarna nämns av Zillén vid några tillfällen, men hade han uppmärksammat dem mer hade det framgått hur fabeln var en given del av tidens litteracitet, som gjorde det naturligt för nya och ovana skribenter att falla tillbaka på genren när skriftbruket spreds till nya samhällsgrupper.

Nils Ekedahl

Arne Jönsson, Valborg Lindgärde, Daniel Möller & Arsenii Vetushko-Kalevich (red.)

ATT DIKTA FÖR LIVET, DÖDEN OCH EVIGHETEN: TILLFÄLLESDIKTNING UNDER TIDIGMODERN TID

Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2020, 832 s.

Den store, tunge bog tager sig ud som en slags monument. Allerede fysisk – de mange sider, det generøse format med lækkert, tykt papir, store sider, brede marginer, klare typer og en overflod af velvalgte og smukt gengivne illu-

strationer – fører den sig frem som et ambitiøst værk. Lever indholdet så op til det pompøse ydre? Ja, det må man sige.

Bogen er en guldgrube af informative, velskrevne artikler, der på forbilledlig vis forener lærdom og forståeligt udtryk. Fremmedsprog er oversat, tekniske termer forklaret. Som læsere føres vi rundt i alskens hjørner af den vidt forgrenede lejlighedsdigtning i Sverige cirka 1500–1800, fra digte om store politisk vigtige begivenheder til mere beskedne fejringer af mærkedage i jævne menneskers liv, og fra uhæmmet lovprisning til mere nuancerede udsagn. Her er også plads til kritik, satire og kuriositeter, ikke mindst i kapitlet om gravdige, hvor et digt for eksempel kan spotte den afdøde, eller det kan ironisere, som det tit er tilfældet når en digter skriver sin egen gravskrift, eller mere ved at lade et kæledyr hædres med et epitafium. For læsere der som denne anmelder interesserer sig for latinpoesi i det tidligt moderne Skandinavien, er det en særlig glæde at finde latinsk og folkesproglig poesi behandlet side om side, undertiden endda i samme artikel. Allerede af den grund er denne antologi virkelig et monument.

Værket udspringer af et symposium ved Lunds Universitet i april 2017. Ud over indledningen består den af 41 artikler forfattet af 28 forskere, en samlet bibliografi, korte præsentationer af forfatterne, resumeer, en fortegnelse over billedkilder, og et personregister.

Artiklerne er grupperet i 8 kapitler:

- I Dikter for tilfældet, en oversigt
- II Bröllop
- III Begravninger
- IV Dikt som lyckönskan och supplik
- V Dikt, form och funktion
- VI Musik för tillfället
- VII Dikt och politik
- VIII Dikterna och samlingarna

Som kapitelindelningen viser, er der ikke tale om streng systematik; en overskrift som ”Dikt,

form och funktion” kunne stort set have passeret til hele samlingen, og der er da også overlappingsninger på kryds og tværs; for eksempel citeres og kommenteres Lars Fornelius’ autoepitafium både af Daniel Möller (s. 214) og Östen Hedin (s. 693). Flere artikler kunne lige så godt have været anbragt i andre kapitler end den hvor de står. Det er også lidt uklart hvad det fælles emne er; det store flertal af arbejderne gælder svenske forhold, men der er også en artikel om islandske gravskrifter, ligesom dansk-norske emner har vundet indpas i et par tilfælde, og en enkelt artikel handler om en italiensk digter. På den anden side er der en charme i at få sådan et overflødhedshorn serveret; man får et indtryk af at fænomenet lejlighedspoesi er umådelig omfattende og rigt varieret. Et sagregister ville have været en hjælp til at finde rundt i overfloden.

Forskerne har grebet opgaven forskelligt an. Nogle nøjes med en kort præsentation af et digt eller en genre, for eksempel Arne Jönsson om et nytårsdigt (ss. 275–279) og Hans Helander om epigrammer der ledsager et portræt (ss. 447–451). Andre skriver bredere, fordyber sig i et emne og sætter det ind i en større sammenhæng, for eksempel Fredrik Tersmeden om Lycka Sophia Friis’ forfatterskab (ss. 337–358), eller de føjer materialeoversigter til deres fremstilling, som for eksempel Valborg Lindgårdes kronologiske fortegnelse over svensksprogede nytårsdigte mellem 1680 og 1730 (ss. 317–324). Der er en gennemgående interesse for lejlighedspoesiens samfundsmæssige funktioner og dens potentiale som kilde til moral, ideologi og politik.

I det følgende vil jeg gå lidt mere detaljeret ind på de bidrag der af den ene eller anden grund har gjort størst indtryk på mig.

Cajsa Sjöberg: ”Till Annas bröllop 1627. Några tillfällesdikter ur Peder Winstrups Epigrammata” (ss. 109–127). Bruden Anna er digterens søster, og giftermålet er emne for flere digte fra Winstrups hånd. Sagen er at Anna har inviteret sin bror til at komme til festen hjemme

i Danmark, men han er i Tyskland, der er krig, og det er ikke muligt for ham at rejse; i grunden kan man dårligt nok tillade sig at skrive festlige digte under de omstændigheder. Sjöbergs undersøgelse går videre til en redegørelse for Winstrups samling af epigrammer og en æstetisk-retorisk diskussion af de digte han så faktisk skrev til Annas bryllup. Det lykkes Sjöberg at give os et lille indtryk af hvor muntert og charmerende Winstrup kunne udtrykke sig i latinske vers. Artiklen er præget af solid lærdom, men formuleret som om det var skønlitteratur.

Ann Öhrberg: ”Man går ju glad till sälla Brölops borden. Kärlek, äktenskap och identitet i Magnus Brynolph Malmstedts tillfällesdiktning” (ss. 135–150). Malmstedt var professor i Uppsala og from herrnhuter, og hans opfattelse af at ægteskab skulle baseres på kærlighed gav ham undertiden problemer med myndighederne. Nogle af sine skrifter udgav han anonymt. Derimod kunne han i sine bryllups- og begravelsesdigte fremsætte sine synspunkter friere, og Öhrberg læser dem som forhandlinger i en diskurs om individ, køn, ægteskab og kærlighed. Malmstedts lejlighedsdigte kunne også bruges som andagtslitteratur, et fænomen Öhrberg benævner ”retorisk multifunktionalitet” (s. 147). Det er tankevækkende at få lejlighedspoesien vist som et frirum hvor gældende normer kunne udfordres.

Þórunn Sigurðardóttir: ”Does genre matter? Reading and interpreting seventeenth-century Icelandic funeral poetry” (ss. 189–204). Digtene kan opdeles i tre genrer: begravelsesdigte, begravelseselegier og trøstedigte. Begravelsesdigte er i tredje person og informerer om den afdødes livsløb, mens fortælleren i trøstedigte er en ven af afdøde eller dennes familie, eller eventuelt den døde selv. Begravelseselegier er i første person og fungerer som en slags psykoterapi. Artiklen sammenligner to digte fra henholdsvis 1673 og 1674 hvor en digter klager over sin fars død, et begravelsesdigt og en elegi. Det er en nydelse at følge den præcise skelnen mellem de tre subgenrer, og opdelingen har

rækkevidde ud over det islandske materiale den bygger på.

Elena Dahlberg: ”Epitafiet som politisk invektiv. Lapidariska småskrifter om Karl XII:s död” (ss. 233–254). I anledning af drabet på Karl XII november 1718 skrev Magnus Rönnow et latinsk epitafium for ham, hvori han lovpriste ham som en helt af næsten guddommelig status; han sørgede også for at alludere til et af sine tidligere digte hvori han havde kaldt Karl XII Scandinaviae imperator, et digt der fra dansk side havde været inddraget som en af grundene til at gå i krig (s. 238). Men Dahlbergs hovedemne er en samling utrykte tekster affattet mellem 1718 og 1732 på henholdsvis dansk og latin. De tre første er indskrifter fra en obelisk, der blev rejst i Frederikshald for at håne den døde konge. Resten er svar på tiltale fra svensk side, men igen på dansk og latin. Dahlberg analyserer sine tekster æstetisk og politisk, ud fra et solidt fundament af moderne og samtidig teori. Hun er én af de få bidragydere der giver sig af med de stadige konflikter mellem Sverige og Danmark set fra begge sider, og hun har et klart blik for lejlighedsdigtene som ideologiske redskaber.

Kristiina Savin: ”Ach hielp oss i vår nöd! Versifierade suppliker i svenskt 1700-tal” (ss. 359–397). En vigtig genre inden for lejlighedsdigtningen var bønskrifter, hvor digteren på egne eller andres vegne henvendte sig til en autoritet for at opnå hjælp. Savin nævner en række eksempler fra årene 1695–1819 for at kortlægge genrens karakteristika og undersøge dens sociale funktioner. I mange tilfælde har hun også fundet ud af om digteren opnåede hvad han eller hun bad om. Hun viser hvordan ”supplikvæsendet” var institutionaliseret og byggede på en opfattelse af at samfundet bestod af myndigheder og undersåtter, hvor de sidstnævnte ventede nåde og barmhjertighed af kongen. Nåde var ikke kun et psykologisk og juridisk begreb, men også et teologisk, og kongens nåde kunne være lige så uudgrundelig som Vorherres. Hun overvejer om man eventu-

elt kan se al lejlighedspoesi som en slags suppliker, fordi den grundlæggende indgår i det samme net af gensidige forpligtelser (s. 379). Artiklen giver et meget bredt og forskelligartet eksempelmateriale, har klart blik for digtenes æstetiske kvaliteter, og giver tankevækkende redegørelser for det system lejlighedspoesien fungerede i.

Arsenii Vetushko-Kalevich: ”Johannes Widekindis diktning. En historiograf som versifikatör” (ss. 621–636) er et filologisk pragtværk, hvor forfatteren diskuterer en række digte af den kendte rigshistoriograf, blandt andet et hidtil ukendt helteeos om Karl Gustavs togt over de tilfrosne danske bælter. Widekindis poesi har næsten ikke været genstand for forskning; nu drager Vetushko-Kalevich teksterne frem og analyserer dem. Han påviser forskellige syntaktiske og formulermæssige særtræk hos Widekindi og argumenterer overbevisende for at den der digter på et sprog der ikke er hans modersmål, i en stil der er stærkt reguleret med hensyn til både form og indhold, vil få sig sine favoritter og bruge dem igen og igen. På den baggrund kan Vetushko-Kalevich sandsynliggøre Widekindis forfatterskab til forskellige anonymt overleverede digte.

Karin Strand: ”Schavottens röster. Om avrättningsvisor i skillingtryck” (ss. 675–679). Skillingsviser er ikke lige det første man tænker på ved ordet lejlighedsdigte, men de udfylder naturligvis en vigtig plads i sammenhængen. Strands lille kompakte artikel er en nøgtern redegørelse for de karakteristiske træk ved viser om henrettelser, og genrens sociale og markedsmæssige funktion. Blandt de mange angrende syndere der har ordet i viserne, retter hun særlig opmærksomhed mod kvindelige mordere, hvis forbrydelse næsten altid er gået ud over et barn. Strand har været i retsprotokoller for at undersøge de virkelige omstændigheder og kan give et nuanceret billede af de desperate forhold disse mordere handlede ud fra. Et informativt og bevægende bidrag.

Östen Hedin: ”Tillfällesdikten på Kungliga biblioteket. Ett okänt kapitel i bibliotekets historia” (ss. 683–725) gennemgår Kungliga bibliotekets kæmpestore samling af ”Verser över enskilda”. Hedin gör rede for samlingens historie og fortæller underholdende om de mange bibliotekarer der har arbejdet med den, selv skrevet lejlighedsdigte, eller været modtagere af dem. Til sidst koncentrerer han sig om digtenes vidtløftige brug af sprog i 1600- og 1700-tallet. Hyppigst forekommer svensk, latin og tysk, i den rækkefølge; men derudover optræder græsk, hebraisk, italiensk, finsk, hollandsk, engelsk, dansk, oldnordisk, islandsk, spansk, syrisk, algonkinsk, arabisk, ge’ez, polsk, tjekkisk, og ungarsk. Hedin anfører et kronologisk register over alle disse digte på mere eller mindre eksotiske sprog (ss. 712–720). For nærværende anmelder er det en overraskelse at listen over lejlighedsdigte på græsk mellem 1600 og 1765 fylder 8 spalter. Det er et usædvanligt og meget interessant bidrag.

Jeg har forsøgt at give et indtryk af righoldigheden i denne antologi, men der er selvfølgelig meget, meget mere at finde end hvad jeg her har kunnet tage frem. Måske er det allervigtigste at bogen bevidner hvor omfattende og veloplagt der forskes i skandinavisk barok og nylatin i disse år. Det er i sig selv en bedrift at samle så meget lærdom på ét sted, og at gøre det på en måde der er så inspirerende. Dertil kommer at litteraturen fra denne periode – med alle dens overdrivelser, svælgen i fremmedsprog, kunstlede versformer og mærkværdige figurdigte – for de fleste moderne læsere umiddelbart er svær at gå til. Forskerne i bindet er næsten alle dygtige til at skelne mellem samtidige og nutidige normer og dermed give læserne chance for virkelig at få indblik i en verden der kun ligger få århundreder tilbage, men dog kan føles fjern. Det er også en bedrift.

Minna Skafte Jensen

Ulla Åkerström & Elena Lindholm (red.)
**COLLECTIVE MOTHERLINESS
IN EUROPE (1890–1939): THE
RECEPTION AND REFORMULATION
OF ELLEN KEY’S IDEAS ON
MOTHERHOOD AND FEMALE
SEXUALITY**
Berlin: Peter Lang, 2020, 168 s.

Vid sekelskiftet 1900 var kärlek, sexualitet, äktenskap och moderskap hett omdebatterade ämnen runtom i Europa. De diskuterades av feminister och anti-feminister, konservativa och reformvänliga och mitt i dessa dispyter stod Ellen Key (1849–1926). Exempelvis myntade hon begreppet ”samhällsmodern”: kvinnans moderliga egenskaper skulle motivera hennes deltagande i det politiska livet och bidra till skapandet av ett bättre samhälle. Hon hävdade också att kvinnan i likhet med mannen var en sexuell varelse, med rätt att välja den man hon älskade och med rätt att skilja sig om kärleken tog slut.

Syftet med antologin *Collective Motherliness in Europe (1890–1939). The Reception and Reformulation of Ellen Key’s Ideas on Motherhood and Female Sexuality* är att kartlägga hur Keys idéer spreds, togs emot och modifierades runtom i Europa. Fokus ligger på fem olika språksområden, som behandlas i enskilda kapitel: Tyskland/Österrike, Italien, Frankrike, Storbritannien och Spanien. Antologin är därtill försedd med en matig inledning som ger en god överblick över den mångkunniga tänkare Key var inom områden som den så kallade kvinnofrågan, religion, filosofi, litteratur och pedagogik. Sammantaget ger volymen därigenom en gedigen bild av Keys verksamhet och mottagande, just som syftet utlovar.

Key var särskilt och tidigast uppmärksammad i Tyskland, vilket historikern Tiina Kinnunens bidrag till antologin klargör. Hon var omåttligt populär och turnerade med sina föreläsningar under 1900-talets första decennium. Keys idéer matchade på olika sätt de tre skilda

falangerna i den tyska kvinnorörelsen. Den moderata falangen gillade tanken om moderskapet som en samhällsfunktion och stöttade förslag om särskild arbetsmiljölagstiftning för kvinnliga arbetare. De delade emellertid inte Keys syn på kärlek och äktenskap. Man var för skilsmässa och även stöd till utomäktenskapliga barn, men inte utifrån idén om sexuell individualism utan med tanke på kvinnors och barns behov av skydd. Tanken om vuxnas erotiska frihet ansågs oförenlig med barns behov av trygghet. Den radikala icke-socialistiska falangen, å andra sidan, stödde i högre grad Keys tankar om kvinnans sexuella rättigheter. Key var viktig för kretsen kring Mödraskyddsförbundet (grundat 1904), som arbetade dels praktiskt med att stötta mödrar och barn samt med sexualupplysning och preventivmedelsrådgivning, dels på ett idéplan där man diskuterade kärlek, sexualitet, äktenskap och moderskap i det moderna samhället. Key kritiserades dock av vissa för att reducera kvinnofrågan till moderskap och äktenskap, och Hedwig Dohm kallade henne anti-feminist. Hon menade att Keys betoning av könsskillnader spelade dem i händerna som förnekade kvinnor en jämlik position med män i samhället. Den tredje socialistiska falangen i den tyska kvinnorörelsen höll betalt arbete utanför hemmet som det viktigaste i kvinnans emancipation, samtidigt som många ändå tjugades av Keys idéer om moderskapets höga värde och om att kvinnor skulle verka i hemmet i första hand.

Även om Keys tänkande kunde tilltala kvinnorörelsens olika falanger så klargör Kinnunen att tyska feminister endast till fullo kunde ta till sig Keys idéer om kärlekens frihet om de utgick från samma världsbild som hon: det evolutionära paradigmet och det monistiska tänkandet som såg kropp och själ som oskiljaktiga. Kärlek och sexualitet sågs av Key närmast som något heligt om det främjade mänsklighetens utveckling. Keys idéer var emellertid oförenliga med en kristen grundsyn.

I antologin följs Kinnunens framställning av Keys mottagande i Tyskland av historikern

Karen Offens granskning av den franska Keyreceptionen. När Keys *Lifslinjer 1* publicerades i Frankrike 1906 väckte den uppseende och hamnade mitt i en pågående debatt om äktenskapslagstiftning och vad vissa såg som en befolkningskris. Offen frågar i sitt bidrag till antologin om Key var bekant med de franska feministerna. Hon har inte återfunnit några referenser eller någon dokumenterad korrespondens men finner däremot idésläktskap mellan dem.

Redan 1893 publicerades ett dokument av Fédération Française des sociétés féministes där man krävde kvinnors rätt till ekonomiskt självbestämmande, drägliga arbetsförhållanden, likställdhet med män inom äktenskapet och medborgerliga rättigheter. I en medföljande publikation framhävde man kvinnors betydelse som ”mänsklighetens producenter” och pläderade för en socialistisk samhällsform för att garantera att kvinnor inte föll offer för en manligt utformad individualism. Aline Valette, ledare för den franska feministiska federationen, talade särskilt om moderns roll som skapare och fostrare av arten, och Offen påpekar att Valettes idéer direkt föregår dem som Key gav uttryck för i ”Missbrukad kvinnokraft” 1896. Dessa idéer kom efter 1896 att allt mer förespråkas av pronatalistiska grupper i Frankrike som skyllde de fallande födelsetalen på kvinnors yrkesarbetande och på feministerna.

Offen finner också många likheter mellan Key och Nelly Roussel (1878–1922), som var engagerad i den franska radikala eugeniska rörelsen. Roussel menade att de pronatalistiska anhängarna såg kvinnan som en maskin för tillverkning av kanonmat. I likhet med Key framförde Roussel tanken att barnens kvalitet var viktigare än kvantitet och att kvinnor har ett ansvar i det sexuella urvalet, typiska tankar för den framväxande eugeniska rörelsen. Roussel drev också under många år en kampanj för kvinnors rätt till kontroll över sina kroppar och sin fertilitet, som har paralleller till Keys förespråkande av moderskap genom den stora

kärleken. Roussel var emellertid mer politisk än filosofisk, skriver Offen, mer inriktad på preventivmedelsupplysning till fattiga kvinnor än moderskap genom *le grand amour*.

Även om Offen inte hittat några explicita referenser till franska feminister så påtalar hon att Key läste franska författare och att hon i *Lifslinjer 1* skriver att fransmännen var först med att skriva om kärlek. Offen vidareutvecklar emellertid inte detta resonemang, vilket Claudia Lindén gör, utifrån ett litteraturvetenskapligt perspektiv.

Det är skönlitteraturen som utgör Keys filosofiska bildningskälla, skriver Lindén, och det var utifrån läsningen av 1800-talets kvinnliga författare som Key kom att utmejsla sitt tänkande om kvinnofrågan. I litteraturen beskrevs en ny kärlekskod som vävdes samman med emancipatoriska ideal om flickors utbildning, utveckling av individualitet och oberoende. Att diskutera kärlekens villkor innebar också att diskutera lagar som styrde äktenskap, skilsmässa och arv. Äktenskapet bör ej vara en inkomstkälla, och det bör ingå av kärlek.

I England blev Key större som en kärlekens filosof än som rösträttskvinna. Lindén visar att detta till stora delar beror på att det var sexologen Havelock Ellis som skrev förordet till den engelska översättningen av *Lifslinjer 1*. Key presenteras här som en viktig person för kvinnorörelsen, och som en person som kan göra kvinnofrågan större än rösträttskampen. Lindén menar att Ellis lyckades sälja in Keys idéer till den anglosaxiska publiken som en mindre stridslysten och mer kvinnlig feminism. Han gör det utifrån ett eugeniskt perspektiv: individens kärleksbehov är kopplat till rasens förbättring. Men han missar också något, menar Lindén: Keys idé om kärleken som kärnan i kvinnofrågan omvandlas till en fråga om reproduktiva, heterosexuella kärleksrelationer i mänskighetens tjänst. Även Keys intresse för socialism och hennes kristendomskritik sopas under mattan i Ellis förord, skriver Lindén.

Intressant nog visar Lindéns bidrag till antologin hur bilden av Key blev mindre

provokativ ju längre västerut hennes texter rörde sig: i USA hyllades hon som en stor författare, med religiösa konnotationer, men hennes böcker förblev ideal snarare än praktiskt politiska. För engelska och amerikanska läsare representerade Key ett radikalt löfte om en ny kultur av ömsesidig kärlek och respekt mellan män och kvinnor, men inte på samma radikala och samhällsomstörtande sätt som i Sverige. Kanske var detta möjligt, menar Lindén, eftersom Keys budskap var inspirerat av brittisk 1800-talslitteratur, och därför på något sätt igenkännbart för en engelskspråkig publik, som ett bekant kärleksideal som hade rest till Sverige och sedan åter till England i en något moderniserad form.

Ett liknande intresse för idéer och hur de tar sig uttryck i skönlitterära framställningar präglar Ulla Åkerströms bidrag, som granskar den italienska receptionen av Keys verk. Särskilt viktigt är att den feministiska diskussionen i Italien präglades av den katolska traditionen av moderskult och Mariadyrkan, och att moderskapets betydelse dominerade den italienska kvinnorörelsen mellan 1890 och 1920. Det fanns med andra ord tydliga beröringspunkter mellan den italienska diskussionen och Keys verk.

Key reste i Italien under 1900-talets första decennium och hennes böcker diskuterades i italiensk press fram till första världskriget, i både kritiska och hyllande ordalag. Åkerström undersöker hur Keys idéer spreds i kretsen kring Ersilia Majno, ledare för Unione Femminile i Milano, som bjöd in Key att föreläsa. Keys idéer om samhällsmoderlighet föll i god jord hos de italienska feministerna, som också drev frågor om kvinnors rätt till moderskap utom äktenskapet och rätt till vårdnad av barnen efter skilsmässa. Genom att undersöka romaner finner emellertid Åkerström också skillnader mellan Key och de italienska feministerna. Sibilla Aleramos självbiografiska roman *Una donna* uppfattas av Key som alltför långt gången i fråga om sexuell frihet. Ada Negri uttrycker i en roman en slags utopi om moderskap utan

inblandning av män, men hon saknar Keys visionära idéer om att kvinnor i framtiden kommer att kunna förändra samhället. Nämnas bör även att Åkerström finner att Key utövade ett visst inflytande över Paola och Gina Lombroso, döttrar till den kända läkaren och kriminologen Cesare Lombroso (som hävdade att han bevisat vetenskapligt att kvinnor är underlägsna män). Systrarna Lombroso var intresserade av att uppvärdera kvinnans egenskaper och moderskapet men tog inte riktigt till sig Keys mer radikala idéer om hur samhällsmoderligheten skulle förändra samhället.

I antologins femte kapitel, slutligen, granskar Elena Lindholm Keys reception i Spanien. Liksom i Italien präglades den spanska feminismen kring sekelskiftet 1900 av katolicismens höga värdering av moderskapet, och moderskapet sågs som bestämmande för kvinnors deltagande i offentligheten. Men de katolska kvinnoorganisationernas ideologiska bas var äktenskapet som institution och den kvinnliga kyskheten som propagerades av kyrkan, vilket utgjorde en skiljelinje i förhållande till Key, menar Lindholm.

Det saknas dokumentation om att Key besökte Spanien, men hennes idéer uppmärksammades i radikala kretsar under 1900-talets första decennier. Lindholm fokuserar på två huvudsakliga tolkningsgemenskaper som intresserade sig för Keys idéer. Den första var den pedagogiska reformrörelsen, centrerad i Madrid, som betonade samhällsmoderligheten samt rätt till utbildning och äktenskapslagstiftning. Den andra generationen av Keyinterpretörer återfinns Lindholm i anarkistiska sexualreformkretsar på 1920-talet, kring Barcelona och Valencia. Dessa fokuserade snarare på det individualistiska draget hos Key, samt frågor om eugenik och sexuell frihet. Lindholm visar också hur de två olika spanska receptionerna av Key avspeglar sig i skönlitteraturen, med läsningar av fiktion från vardera dessa kretsar, av Carmen de Burgos i Madrid och Federika Montseny, Barcelonabaserad anarkist och senare hälsominister under inbördeskriget.

Sammantaget visar antologin på Ellen Keys stora inflytande runtom i Europa och i USA. De olika kapitlen ger intressanta inblickar i mottagandet av Keys idéer. Key var en mångsidig tänkare och man kan välja att betona olika aspekter i hennes verk, vilket också de deltagande skribenterna gör. Kinnunen och Offen påpekar hur Keys idéer välkomnades i eugeniska kretsar, medan Lindén menar att det innebär en begränsning av Key att se henne som eugeniker, så som Havelock Ellis gjorde. I den franska kontexten talas om en motsättning mellan politisk och filosofisk feminism, och i Tyskland ter sig skiljelinjen mellan individualism och altruism viktig, men dessa motsättningar var ju också sådana som Key själv strävade efter att förena och överskrida.

En annan skillnad gäller synen på moderskapet. Att Key höll det biologiska moderskapet som det viktigaste i en kvinnas liv framhålls av både Åkerström och Kinnunen, medan Lindén (och förordet) snarare betonar samhällsmoderligheten, där biologiskt moderskap inte sågs som nödvändigt för att utveckla moderlighet och utöva moderliga handlingar till samhällets gagn. Key själv var motsägelsefull i denna fråga, vilket gör att hon kan läsas på olika sätt än idag.

Cecilia Annell

Maria Andersson
**FRAMTIDENS KVINNOR: MOGNAD
OCH MEDBORGARSKAP I SVENSKA
FLICKBÖCKER 1832–1921**

Göteborg & Stockholm: Makadam förlag,
2020, 288 s.

Maria Anderssons bok består i huvudsak av åtta uppsatser om svenska flickböcker från 1830-talet till 1920-talet. Flera av dessa uppsatser har publicerats i olika tidskrifter tidigare. Jag anser det vara en mycket god idé att samla dem i bokform. Det är lätt att missa tidskriftsartiklar, och på det här sättet bör de kunna nå fler läsare, vilket de är värda.

En annan stor fördel med att samla alla dessa artiklar och lägga till övergripande resomang och bilagor är att vi därmed har fått en inventering av artonhundratalets och det tidigaste nittonhundratalets flickboksbestånd. Andersson anger alla titlar hon har funnit och visar överskådligt i tabellform den totala flickboksproduktionen per decennium under dessa år och vilka författare som bidragit.

Flera av de tidigaste flickboksförfattarinorna var intresserade av samtidens problem och deltog i samhällsdebatten. Även om de inte var lika explicita i sina flickböcker som i andra texter, finner man en hel del synpunkter och kritik även i dessa böcker utgivna för unga flickor. Andersson har gjort djupdykningar i de här texterna, och det är mycket spännande att följa hennes undersökningar.

Inriktningen anges föredömligt klart i inledningen: ”Syftet med denna studie är att undersöka den svenska flickbokens framväxt och de föreställningar om kön, medborgarskap och nationell identitet som formuleras inom genren under 1800-talet och det tidiga 1900-talet.” (s. 11) Denna period kännetecknas, säger Andersson, av nationsbyggande och skapandet av en nationell identitet, och hon vill undersöka vilken funktion flickboksgenren och dess framställning av unga kvinnor kan ha haft i denna utveckling. Hennes övergripande frågor är: Vilka kvinnopolitiska frågor behandlas i materialet? Hur framställs flickors utveckling och mognad? I vilken mån aktualiserar texterna olika föreställningar om svenskhet?

Alla dessa frågor besvaras också efterhand. Inte i varje enskilt kapitel, vilket ju är helt naturligt då de inte ursprungligen skrivits med detta gemensamma syfte, men sammantaget belyses alla delfrågorna genom studien som helhet.

Som grund och inspiration använder Andersson medborgarskapsforskning, inte minst Courtney Weikle-Mills, som lanserat begreppet ”föreställt medborgarskap”. Detta handlar om individer som har begränsade rättigheter men ändå betraktas som värdefulla medlem-

mar i nationen. ”Begreppet innefattar även olika föreställningar om ett mer fullvärdigt medborgarskap och vägen dit.” (s. 210) Att korsa detta forskningsfält med flicklitteraturforskning visar sig vara ett fruktbart grepp.

Redan G. H. Mellins *Öjungfrun* från 1832 berättar om hur en flicka utvecklas till en stark, modig och rationell person som kan ta ansvar för sitt eget och andras liv. Författaren kallar henne rentav ”myndig” trots att kvinnor vid denna tid generellt stod under förmyndarskap (s. 9). Andersson visar sedan hur flickors utveckling mot vuxet medborgarskap är ett genomgående tema i många av de följande flickböckerna. Det gäller inte minst i det första kapitlet, som handlar om Ulrika von Strussenfelts *Flickskolan på landet* från 1847. I denna berättelse samlar änkefru W en grupp unga flickor hos sig för att undervisa dem i skolämnen men också ge dem moralisk vägledning så att de kan bli ”värdiga och lyckliga medborgarinnor”. (s 33)

Andersson gör många intressanta iakttagelser i just det här kapitlet, som jag tycker är ett av de mest givande. Ett exempel är fru W:s val av skolämnen. ”Genom historia, kristendomsundervisning och inhemsk skönlitteratur inskolas flickorna i såväl en nationell gemenskap som medborgerliga dygder.” (s. 41) Att kristendomen kan ses i ett nationellt perspektiv förklarar Andersson med att undervisningen i Strussenfelts flickskola koncentrerar sig på protestantismen, och detta att vara protestant utgjorde en aspekt av medborgarens dygder i 1800-talets Sverige. Likaså nämner hon, apropå att tre av skolflickorna konfirmeras, att svenskt medborgarskap vid denna tid var en förutsättning för att genomgå konfirmation. Dessutom noterar hon att det är konfirmationen – inte något bröllop, som man kanske förväntar sig – som utgör berättelsens slutpunkt och bekräftelsen på flickornas mognad och vuxenhet.

Efter kapitlet om Strussenfelts bok följer två kapitel om hur flickor både i hushållsskolor och som husmödrar lär sig ekonomi, arbete och sparsamhet. Detta är betydelsefullt inte

bara för deras enskilda liv utan också, framhåller Andersson, för nationsbyggandet. ”Genom att hushålla med resurser och spara sina slantar till rätt saker visar flickorna självkontroll, ansvarstagande och – i flera berättelser – solidaritet med lokalsamhället och nationen.” (s. 91) De lär sig också att vara arbetsledare, och här kommer en klassaspekt in. Som Andersson påpekar är det medelklassflickor som går på hushållsskola, och även om de ska lära sig hur man utför alla sysslor, så räknar de knappast med att behöva göra allt själva när de väl blir husmödrar. Grova sysslor brukar överlämnas åt tjänsteflickor. I förlängningen betyder detta att det bara är medelklassflickorna som får del av de kunskaper och den ledarförmåga som kan bli grund för ett samhällsansvar.

Kapitel 4 är en analys av Ellen Idströms *Tvillingsystrarna* från 1893. Det är en märklig bok, som Andersson undersöker utifrån dess samtids könsdebatt och ett föreställt kvinnligt medborgarskap. Boken handlar om ett experiment: två tvillingsystrar uppfostras på olika platser och på helt olika sätt, den ena som flicka, den andra som pojke. Att Anna ges en pojkkuppfostran beror på att hennes förmyndare, faster Ebba, själv lidit av att inte få delta i samhällsbygget. Hon skulle ha velat dundra mot orättvisor uppe i riksdagen, eller blivit vetenskapsman eller affärsledare, men som kvinna hade hon inga möjligheter. Nu vill hon visa att en flicka kan bli lika duglig som en pojke om hon får en vettig uppväxt.

Tvillingsystrarna är, som Andersson klarlägger, ingen enkel historia. Den handlar inte om hur ”pojkkflickan” måste omformas till kvinna, inte heller om manligheten som ett självklart ideal. Här sker i stället ständiga diskussioner, som känns moderna även i vår tid. Idström visar på ett nyanserat sätt fram olika vägar mot mogenhet och hur ungdomar oberoende av kön kan nå sin fulla potential i samhället.

Kapitel 5 har inte lika uppenbara anknytningar till kvinnligt medborgarskap, men Andersson påvisar indirekta samband. Kapitlet handlar om hur flickböckernas huvudpersoner gör sina röster hörda genom skrivande. Genom

deras dagböcker och brev, både till innehåll och form, kan man följa deras mognadsprocess. Några av flickorna blir sedan författare, får sina alster publicerade och gör därmed sina stämmor hörda i offentligheten. Andersson påpekar för övrigt att Jo March i Alcotts *Unga kvinnor* inte alls, vilket brukar påstås, tystnar som författare, utan är fullt verksam som sådan i senare delar av serien.

Kapitel 6 skiljer sig ganska mycket från de andra. Det behandlar Helena Nybloms bok *Sju flickor* från 1888 (utgiven för ungdom 1915). Analysen av denna roman är mycket intressant och läsvärd, men frågan är hur mycket den handlar om mognad och medborgarskap. Nyblom berättar om sju klasskamrater som går sista året i flickskolan och, i den senare delen, hur deras liv ser ut femton år senare. Andersson visar hur olika de är sinsemellan som personligheter men säger själv att ingen av flickorna egentligen förändras med åren. Någon mognad kan man knappast tala om. Ingen av dem är heller intresserad av samhällsfrågor såvitt jag kan se, utom Maria, som hyser rabulistiska åsikter. Inte heller, påpekar Andersson, finns här någon utvecklande kvinnogemenskap som det ofta gör i andra skildringar av flickkollektiv. Däremot visar den, säger hon, att detta att vara kvinna inte behöver predestinera till en viss uppgift eller roll, utan att samhället har plats för många olika kvinnor – även den lesbiska Maria, som Nyblom skildrar med inkännande och sympati.

I kapitel 7 presenterar Andersson en bok som kanske inte riktigt försvarar sin plats i denna studie, nämligen *Elsa i Upsala. En skolflickas dagbok* som gavs ut anonymt 1897. Den ger sig ut för att vara skriven av en ung flicka, men den verkliga författaren var Carl Sundbeck, en konservativ skriftställare. Andersson är själv tveksam till om den överhuvudtaget kan räknas som en flickbok. Paratextuella signaler som reklamen på bokens baksida talar snarare för att den riktar sig till vuxna män. Innehållet stärker misstanken. Här ges en närmast parodisk bild av en ytlig flicka som är fullständigt ointresserad av samhällsfrågor

och allvarliga frågor överhuvudtaget. Jag vill visst inte förneka att många flickbokshjältinnor både då och senare kunde vara lika ytliga och förbli lika omogna, så boken kan fungera som ett slags balanserande motvikt mot andra, intressantare, flickporträtt som presenteras i studien. Men jag har svårt att riktigt ta just den här boken på allvar.

I det sista kapitlet koncentrerar sig Andersson på rösträttsfrågan. Det fanns stor spännvidd inom rösträttsdiskussionen vid denna tid, vilket forskningen har visat, ”men att även flickboken användes för att positionera sig i denna diskussion har tidigare fått lite uppmärksamhet”, säger Andersson (s. 205). För att visa spännvidden även inom flickboksgenren ställer hon två skildringar mot varandra: en novell av Cecilia Milow, 1892, där Ella i början är övertygad kvinnosakskämpe men mot slutet skruvar ner tonen och jämkar ihop sina åsikter med den konservative fästmannens, och Svedenborgs *Hannas dagbok*, 1921, som visar Hannas utveckling från ointresse och fördomar till ett bejakande av den moderna, politiskt medvetna kvinnan.

Slutligen några allmänna kommentarer: Andersson ger generösa litteraturhänvisningar – utan att för den skull göra noterna alltför omfattande – vilka ger intresserade läsare många tips om vidare fördjupningar. Faktafel är svåra att finna; jag har bara noterat att 1908 anges som utgivningsår för flickversionen av Ottilia Westermarks *En nollas historia* (s. 21). I mitt exemplar av *En nollas historia. Berättelse för unga flickor* står 1906 som utgivningsår (även Libris anger detta år), märkligt nog samma år som vuxentiteln gavs ut.

Det är lite otillfredsställande att Anna Maria Roos *Marika* inte har inkluderats i primärlitteraturen. Precis som till exempel Helena Nybloms *Sju flickor* gavs den först ut för vuxna och kom sedan i en ungdomsutgåva. I den andra utgåvan av *Marika*, som kom 1920 och utgjorde en separat del av Roos *Samlade arbeten för barn och ungdom*, anges visserligen ingen undertitel på titelsidan, men på framsidan står uttryckligen *Marika En bok för unga flickor*.

En sak av principiellt intresse är vilka uppgifter som bör anges i litteraturförteckningarna. Andersson har valt att endast ange utgivningsort, och inte förlag. Det är synd, tycker jag, särskilt när det gäller primärlitteraturen, eftersom uppgiften om förlag för den initierade ofta säger en del om boken. Och omvänt, för den oinitierade kan det ge ny kunskap, som i fråga om Sundbecks *Elsa i Upsala*, 1897. Andersson nämner i kapitel 7 att Sundbecks bok skulle kunna betraktas som en barn- och ungdomsbok eftersom den gavs ut på ett förlag med ”omfattande utgivning av barn- och ungdomslitteratur” (s. 173). Den nyfikna läsaren undrar ju genast vilket förlag detta var, men bläddar man bort till primärlitteraturförteckningen får man bara veta att boken utkom i Stockholm, och det blir man inte klokare av.

Som helhet är dock *Framtidens kvinnor* en gedigen och vederhäftig bok, som man verkligen blir klokare av. Andersson är kunnig inom många områden och klar i framställningen, samtidigt som hon alltid är mån om att visa fram nyanser och olika tolkningsmöjligheter. Det är en stimulerande läsning.

Birgitta Theander

Johan Gadfors, Mats Jansson & Nils Olsson (red.)

ATT SKRIVA MED LJUS: 13 ESSÄER OM LITTERATUR OCH FOTOGRAFI
Göteborg: Makadam, 2020, 320 s.

Att vi sedan länge lever i en bildkultur är inte bara en kliché. Det är ett påstående så påträngande att det kräver ständig granskning. Vad betyder det till exempel, som Nicholas Mirzoeff erinrar om i sin bok om samtidens visuella-tekniska praktiker, *How to See the World* (2016), att sex miljarder timmar med videofilm beskådas på Youtube varje månad, eller att det bara i USA, under varje tvåminuters-segment, tas fler fotografier än vad som togs globalt under hela 1800-talet? Siffror som

förstås stigit sedan boken kom ut. Det bekräftar inte bara upplevelsen av att vara översköld av data, utan får en också att fundera över vad ett fotografi och en bild är och vad det alls innebär att se idag. Kort sagt: det är en kliché med komplikationer.

Ur detta perspektiv framstår den nyutkomna antologin *Att skriva med ljus. 13 essäer om litteratur och fotografi*, redigerad av Johan Gardfors, Mats Jansson och Nils Olsson, som en vältajmad publikation. Dess blickar och begär riktas förvisso bortom samtidens digitala dispositiv, men också de historiska omständigheter som framkallat detta kräver omläsning. Volymens specifika upprinnelse är ett symposium under rubriken "Litteratur – fotografi – modernitet" som hölls vid Göteborgs universitet den 10 januari 2019 och rymmer som titeln anger tretton bidrag om olika personer och relationer, frågeställningar och företeelser ur de senaste hundra femtio årens litteratur-, kultur- och mediehistoria. Samtidigt finns några starka teoretiska gravitationspunkter, som riskerar att begränsa iakttagelser och reflektioner. Jag ska återkomma till det.

Det är bekant att relationen mellan litteratur och fotografisk teknologi och praktik är en långvarig historia, i princip jämnårig med mediets genombrott. Det handlar inte bara om Félix Nadars berömda porträtt av Baudelaire, Hugo och andra. I sin inledning till *Att skriva med ljus* noterar Mats Jansson att litteraturen mycket snart kom att begrunda de estetiska konsekvenserna av det nya mediet – till dels som ett moment i den flertusenåriga kampen mellan ord och bild – antingen det gav metaforisk input till realisternas och naturalisternas estetik (Zola ville bli en "fenomenens fotograf") eller avfärdades som en mekanisering av seendet. I nästa led skulle fotografin, även om det är en komplex process, påverka framväxten av abstrakt konst och ett nytt formspråk i litteraturen. Tanken formuleras tidigt, mest känt hos Walter Benjamin, vilket Jansson givetvis lyfter fram, och fungerar som poetologisk språngbräda hos modernister under 1900-talets första decennier.

Fotografiets betydelse i denna kontext står i fokus för flera essäer i volymen. Nils Olsson uppsöker för sin forskning välbekanta territorier när han ställer sig den dubbla frågan om vilken plats fotografiet har i Gertrude Steins estetik, å ena sidan, och hennes iscensättningar av sig själv som "modernistiskt geni" (s. 82), å den andra. Det är en initierad essä. Först rör den sig mot Steins släktskap med måleriet och, i synnerhet, porträttkonsten. Därefter griper den tag i antologins tråd i en diskussion av två fotografier av Man Ray, där motivet är Stein placerad intill en avbildning av henne – dels en målning av Picasso, dels en skulptur av Jo Davidson. Och essän utmynnar i en iakttagelse som samklingar med resonemanget ovan: för Stein var fotografiet en "förutsättning" för det modernistiska måleriet (s. 93).

Om en koppling till fotografiet i Steins texter inte framstår som alldeles självklar – både måleri och film ligger nog närmare till hands att tänka på – spelade det en något tydligare roll för surrealisterna, vilket pekar mot ämnet i Kristoffer Nohedens bidrag: "Handsken i labyrintens mitt". Titeln anspelar på en passage i Bretons essäroman *Nadja* (1928), där en kvinna ombeds deponera sina blå handskar till surrealisternas forskningsbyrå, men när Breton avvisar förslaget i stället återvänder med en handske i brons, vilken återges på ett fotografi i boken: ett av dessa sällsamma fynd som gav energi åt surrealisternas estetik. Noheden kryssar skickligt mellan dokumentära element, automatism och tankefotografier, mellan den objektiva slumpen och subjektivitetens spår när han granskar fotografiets funktion i boken. En viktig guide är mediets ständiga semiotiska skugga: det indexikala tecknet. Här undersöks både mer robusta fysiska kopplingar mellan bild och verklighet och en, vad Noheden kallar, "spektral indexikalitet", som ger perspektiv på det möte mellan "klinisk betraktelse" och "spökligt undflyende bildontologi" (s. 69) som karakteriserar Bretons bok. Det är en spännande läsning, samtidigt som jag emellanåt undrar varför vissa väntade röster uteslutits ur diskussionen, som Benjamin eller Rosalind Krauss

eller, för den delen, Georges Didi-Huberman, vars arbeten borde kunnat spetsa den teoretiska reflektionen ytterligare.

En egensinnig sådan reflektion utvecklas i Mikael van Reis subtilt kalibrerade och metafysiskt anstrukna essä, som vackert inleder volymen och som under den rimmande titeln "Bildens vikt, poesins svikt" vill närma sig frågan om tyngd och lätthet i fotografiet, vad han med en nybildning kallar "fotogravitationen". Denna blir en "tolkningsfigur" som får ledsaga skribenten när han uppsöker arbeten av Josef Sudek, Garry Winogrand och Marc Riboud och parallellt för ett samtal med poeter som Hölderlin och Pessoa, Norén och Ekelöf. En annan sorts materiell och arkivisk tyngd har Thomas Hvid Kromanns kunniga genomgång av Asger Jorns arbete med fotografiet i en räkka av böcker: från de situationistiskt modellerade montagen i *Fin de Copenhague* (1957) och *Mémoires* (1959), komponerade i samarbete med Guy Debord, till de senare "arkeologiböckerna" formade av ett visuellt tänkande som pekar bortom den språkligt reglerade kunskapsbildningen.

Relationer mellan olika medier och konstarter har sedan några decennier bearbetats av en gren inom humaniora som ägnar sig åt "intermedialitet". Flera av antologins bidrag sänker ned sina rötter i denna tradition. Mats Jansson utforskar i sin essä en skvader i utgivningen av Elias Canettis verk: en engelsk utgåva av författarens skildring från Marrakesh, baserad på en resa från 1954, vilken kombinerats med fotografier av den amerikanske fotografen Karl Bissinger, tagna fem år innan Canetti besökte staden. Jansson studerar sidoordningarna mellan text och fotografi i boken och beaktar sådant som "ord/bild-morfologi" och "multimedial intention" (s. 252), vilken blir extra intressant med tanke på utgivningssituationen. Även Jørgen Bruhn, med flera studier på fältet bakom sig, gör avstamp i det intermediala. Men hans undersökning av Christian Yde Frostholms mångsidiga och melankoliska essäbok *Træmuseet* (2018) aktualiserar ett rikare spektrum av mediehistoriska och ekokritiska

infallsvinklar. Med lätt hand friläggs tre relationer mellan fotografi och text: foto-ekfras, reflektion kring fotografiet som representation samt de faktiska fotografier som kompletterar Frostholms ord. Samtidigt konstaterar Bruhn att de komplexa sambanden i Træmuseet inte kan omfattas av det intermediala närmandet och inleder så en läsning via figurer som stammen, sadeln, svampen och snigeln. Dessa motiv återfinns hos Frostholm, men jag kommer ändå att tänka på Serres och Deleuzes egensinniga tanke-operatorer. Essän slutar sedan lite abrupt, just när jag väntade mig en djupare neddykning i det medieekologiska.

Ett viss släktskap med just nämnda bidrag återfinns i Hans Kristian Rustads fina läsningar av plats och tid, yta och djup i bilder och texter ur Wim Wenders fotobok *Places, Strange and Quiet* (2013), liksom i Sonia Lagerwalls studie av samtalet mellan Sylvie Germains roman *Opéra muet* (1989) och Roland Barthes *Det ljusa rummet* (1980). Den senare spelar också, tillsammans med Susan Sontag, en viktig roll i Unni Langås text om Alix Cléo Roubauds *Journal 1979–1983* (1983) (det vill säga, den engelska översättningen). Roubaud komponerade denna suggestiva dagbok i text och fotografi tiden före sin död, endast 30 år gammal. Den spektrala problematik som Langås fokuserar framkallar dock kanske mest en kuslig känsla av intellektuella gengångare – och hennes diskussion kring närvaro och frånvaro, kopia och original ter sig ganska nattständerna.

Temperaturen höjs i andra bidrag, som söker sig ut i historien och även vidgar sitt frågande kring fotografiet och litteraturen. Niklas Östlind erbjuder en lärorik exposé över "Den sociala fotobildboken" under ett svenskt 1900-tal i skarven mellan bondesamhälle och modernitet, medan Louise Wolthers i "Kønnet under lup" undersöker de fotografiska och textuella framställningarna av den svenske kriminologen och resenären Harry Söderman (1902–1956) liksom den nybildade praktik han kom att sprida. Det är en fascinerande essä, som går tillbaka till det sena 1800-talets förbrytargallerier och pseudovetenskap-

liga fysionomiska analyser av Kretschmer och Lombroso, för att sedan, via Judith Butler och Joan Rivière, Carlo Ginzburgs spårparadigm och klubbkulturen i mellankrigstidens Berlin, bland annat, utveckla en analys av ”detektivens queerade blick” och de tvetydigheter kring kön som åtföljde (själv)framställningarna av Söderman.

Sådana bidrag kommer i högre utsträckning att närma sig fotografins materialiteter och praktiker. Det gäller även Björn Billings uppmärksamma läsning av filmatiseringen (1964) av Bosse Gustafssons roman *Kungsleden* (1963). Verket visar sig vara en veritabel guldgruva för den medicarkeologiskt och ekologiskt nyfikne. Inte bara lyckas Billing på ett elegant och självklart sätt lyfta frågor om psykrokronologi och planetär djuptid, utan också förankra dessa i berättande och personporträtt och, inte minst, i de tekniker och artefakter (såsom olika kameramodeller och filmtyper) som passerar revy. Det är en utmärkt analys. På liknande sätt leder Johan Gardfors ut läsaren i historien i sin tillika medicarkeologiskt drivna resa i Nadars fotografier och böcker, vilka rör sig mellan medier såväl som mellan katakomber och ballongfärder (Jules Verne dyker förstås upp). Här etableras emellanåt en närkontakt mellan hårdvara, estetik och epistemologi, som jag gärna sett mer av i flera av antologins texter.

Sammantaget är *Att skriva med ljus* en omsorgsfullt redigerad och snyggt formgiven volym med gedigen forskning och flera intressanta och skarpsynta essäer. I enskildheterna blixtrar den till. Samtidigt blir jag på ett övergripande plan lite brydd. Idag sker nästan allt skrivande med ljus, som rusar genom glas under våra fötter och över våra huvuden. Detta kan på ytan resultera i såväl fotografier som ord. Men de mest framtidsdiga operationerna tycks äga rum någon annanstans. För att än en gång återropa Mirzoeff: majoriteten av tekniska bilder skapas av maskiner för maskiner, en trafik som i sin tur påverkar mänskligt handlande och tänkande. Jag hade nog förväntat mig att denna medicarkeologiska belägenhet och dess

epistemisk-ontologiska och estetisk-politiska konsekvenser skulle påverka de historiska analyser och diskussioner som förs på ett mer djupgående sätt. Ibland verkar det som om Det ljusa rummet utövat en väl stark dragningskraft på läsarna av de skiftande grafierna – jag saknar den mörkare materia som villkorar dem.

Förvisso, som en av samtidens viktigaste fotografer, Trevor Paglen, konstaterat: ”Susan Sontags inflytelserika arbeten har väldigt lite att säga om det infraröda bildsystemet i en Reaper-drönare” och ”att tillämpa Roland Barthes idéer på de miljardtals bilder som finns i Londons stadsövervakningsarkiv vore absurt”. Men just därför kunde perspektiven ha differentierats en smula. Hur umgås fotografiet och skrivandet – igår och idag – i ljuset och mörkret från det ”universum av tekniska bilder”, som Vilém Flusser kartlade vid ungefär samma tid som Barthes försjönk i sitt fotoalbum? Här finns en öppning till uppföljning.

Jesper Olsson

Roland Lysell, Mattias Pirholt, Anna Smedberg Bondesson (red.)
LUFTEN SÅ KLAR: NORDEUROPEISKA KONSTNÄRER OCH FÖRFATTARE I ROM 1780–1950
Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2020, 287 s.

Vad kunde i dessa coronatider vara mer lustfyllt – och samtidigt mer frustrerande – än att läsa om kulturella expeditioner till Italien? Det är också med blandade känslor man tar del av Roland Lysells, Mattias Pirholts och Anna Smedberg Bondessons antologi *Luften så klar. Nordeuropeiska konstnärer och författare i Rom 1780–1950*. Spontant fångas man av bokens vackra illustrationer, spännande iakttagelser och intelligenta betraktelser, men efter avslutad läsning kan man inte annat än känna sig en aning besviken, eller åtminstone längta efter mer. Roms betydelse för nordeuropeiska

konstnärer och författare under en period på bortemot 200 år låter sig givetvis inte sammanfatta, eller ens överblicka, i en enda volym.

Boken är en frukt av ett symposium arrangerat av Nordisk Selskab for Romantikstudier och hållet vid Svenska Institutet och Det Danske Institut i Rom. Konferensgenren har satt sina spår såväl i antologins övergripande struktur som i de enskilda bidragens rent språkliga framställningar. Det är uppenbarligen konferensdeltagarnas specifika forskningsintressen som har legat till grund för urvalet av konstnärer och författare, och därför tas det inte bara väldiga kliv i kronologin utan också hastiga språng mellan olika konstarter. Man letar förgäves efter en röd tråd som kunde tvinnas samman bokens i allt femton texter till en mer djupborrande berättelse om nordeuropéernas möte med den eviga staden. Vad som förenar kapitlen är egentligen bara skildringen av en lika hägrande som undanglidande geografisk ort.

Det har publicerats ett stort antal böcker om nordeuropeiska kulturpersonligheters resor till Italien förut, och bidragsgivarna är väl medvetna om att de endast skriver in sig i en lång tradition, bestående i första hand av konstnärernas och författarnas egna dagböcker eller reseskildringar och i andra hand av humanistiska forskares mödosamma strävanden att följa i de stora andarnas fotspår. Som en av de främsta svenska forskningsinsatserna på området hänvisar flera av bokens skribenter till Bengt Lewans doktorsavhandling *Drömmen om Italien* (1966) och till ett par senare studier av samme författare.

Självfallet ter det sig mot den bakgrunden svårt att säga något häpnadsväckande nytt om Goethes, Stendhals, Mme de Staëls, Bertel Thorvaldsens, Adam Oehlenschlägers, H. C. Andersens, P. A. Atterboms, Fredrika Bremers, Henrik Ibsens, Carl Snoilskys och andra celebriteters legendomspunna vistelser i Rom. Som sig bör inleds boken med några tankar kring Goethes *Italienische Reise*, den obestriddiga utgångspunkten för romantikens och

efterföljande epokers pilgrimsfärder till Rom, och längre fram behandlas även den unge H. C. Andersens kaotiska intryck av ruinstaden. Men påfallande många välkända Romresenärer – inklusive flera av de ovan nämnda – lyser med sin frånvaro. Måhända av respekt för sina föregångares bedrifter har bidragsgivarna valt att lyfta fram mer perifera och aparta inslag i den italienska kulturturismens omfattande tradition.

Häri ligger emellertid också bokens stora behållning. Till de mest läsvärda bidragen hör Carina Burmans genomgång av den föga omskrivna adelsmannen Gustaf af Silléns otryckta resedagböcker från Rom (tillkomna mellan 1786 och 1793), en undersökning som utmynnar i en intressant reflexion över den genremässiga övergången från privat dagbok till publikinriktad guidebok. Dit hör även Hélène Ohlssons diskussion av den skandaliserade skådespelerskan Emilie Höggqvists förvandling till bildad sällskapsdam och seriös tragédienne genom sitt livliga umgänge med den skandinaviska konstnärskolonin och den inhemska societeten i Rom under 1840-talet.

Andra bidrag är intressanta inte så mycket för vad de har att berätta om platsen och dess historia som för att de innehåller embryon till spännande analyser av litterära verk med anknytning till Rom. Så förhåller det sig med Roland Lysells betraktelse över de gränsöverskridande och smått omänskliga inslagen i Shelleys skådespel *The Cenci*, som sägs vara inspirerat av ett porträtt, enligt legenden föreställande Beatrice Cenci, i Palazzo Colonna. Så är fallet också med Anna Smedberg Bondessons bägge bidrag till antologin, av vilka det första består i en lärd utläggning om ekfrasens betydelse för Selma Lagerlöfs visioner av Italien i romanen *Antikrists mirakler* och det andra innehåller en lika suverän analys av konstarnas möte i Evert Taubes visa om Rönnerdahl i Anienes myrtenlund.

Så olika de många Romresenärernas erfarenheter än kan te sig finns det något som är karaktéristiskt för dem alla: Rom upplevs genom

ett tjockt lager av kulturhistoriskt nedärvda föreställningar. Ingen har besökt Rom utan att på förhand ha trott sig veta vad som väntar där. Som Jacob Bøggild fint demonstrerar i sin essä om H. C. Andersen har tyngden av detta kulturella arv ibland varit så förkrossande att den konkreta staden upplösts i besökarens drömmar och fantasier. Mindre romantiska diktare än Andersen har tvärtom förfasat sig över stadens kulturhistoriska belastning. Astrid Regnell, Karin Aspenberg och Elena Balzamo pekar i sina föredrag på ett av de mest komiska uttrycken för en sådan motvillig turism, nämligen Strindbergs kåseri ”Rom på en dag”.

Att man emellertid kan besöka Rom utan att behöva krossas eller stötas bort av dess kulturhistoriska tyngd framgår av Mattias Pirholts reflexioner över Goethes konstkritik i bokens första kapitel. Liksom andra bildade turister hade Goethe noggrant studerat reproduktioner av diverse italienska konstverk innan han fick möjlighet att se dem i verkligheten. Men det

var inte originalen som fascinerade honom allra mest, resonerar Pirholt, utan olika konstnärers (ibland klumpiga) försök att återge den idé som hade förkroppsligats i de ursprungliga verken. Tack vare kopiorna kunde denna idé träda fram i all sin komplexitet för betraktaren.

Något liknande skulle man kunna säga om Rom. Kanske är denna stad ”evig” inte i så mening att den alltid har varit sig lik utan tvärtom i så hänseende att den hela tiden har förändrats och utvecklats genom de tusentals bilder och texter som försökt blottlägga dess djupare idé. *Luften så klar. Nordeuropeiska konstnärer och författare i Rom 1780–1950* är ett aktningvärt bidrag till denna tradition. Som ytterligare en sten i Roms väldiga ruinhög av minnen och fantasifulla föreställningar bygger boken vidare på det historiska monumentet samtidigt som den lockar framtida resenärer att med än större iver utforska dess dolda skikt.

Rikard Schönström